

LITERATURA PARENETICĂ. MODELELE BIZANTIN, OCCIDENTAL ȘI NAȚIONAL

Acad. Eugen Simion *

Un colocviu recent, organizat de profesoara Laura Bădescu, cercetător la Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române, a dezbătut o temă scandalos de inactuală pentru spiritele interesate doar de actualitatea imediată și de sufocanta, represiva „corectitudine politică”, așa cum este ea înțeleasă și aplicată de politicienii noștri: *literatura Principelui* sau, în limbajul medievistilor, *oglinza Domnilor* (Principilor). Un colocviu la care au participat mai mulți specialiști, din țară și străinătate, de vârste diferite, spre surpriza mea – critic al modernității literare românești –, convins până acum că literatura medievală nu mai este de mult o opțiune și o pasiune pentru noile generații de cercetători literari. M-am înșelat, recunosc, nu chiar de tot (numărul tinerilor interesați de literatura veche românească este, totuși, în scădere dramatică), doar într-o oarecare măsură, căci am cunoscut câțiva tineri clasiști, slaviști, *vechiști* – cum își spun ei – care au găsit motivația intelectuală necesară pentru a se consacra studiului culturii medievale care, după vorba lui Umberto Eco (un semiolog pasionat de cultura medievală), este „o cultură de manuscrise” bazată estetic pe „mira sed perversa delectatio” (o plăcere miraculoasă dar perversă), preluând vorbele lui Hugues de Fouilloi. Într-un limbaj mai direct, Curtius vorbea de „o metafizică a Frumuseții” proprie omului medieval, înțeleasă ca un atribut al lui Dumnezeu.

Recitind cu creionul în mână *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* și intrigat de faptul că G. Călinescu nu-i acordă în *Istoria...* sa mai mult decât câteva rânduri, am urmărit mai atent acest gen literar uitat azi și modelele lui bizantine. Le-am consultat, în măsura în care mi-au fost accesibile și, fără să pretind că pot să aduc contribuții fundamentale, nefiind un specialist, ci doar un lector atent și curios, încerc să notez, în cele ce urmează, câteva impresii despre *literaritatea* acestor texte cu o puternică dimensiune morală și spirituală (*duhovnicească*). Înainte de a vorbi însă de modelele parenetice din spațiul cultural românesc să spunem ceva despre problemele ce se pun criticului și istoricului literar atunci când studiază și judecă valoarea estetică a acestor scrieri ce țin de

* Academia Română, președintele Secției de filologie și literatură, directorul Institutului de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”; e-mail: eugensimion@fnsa.ro

literatură în sens larg, dar mai ales nu țin: 1. Să accepte sau nu ideea că și scrierile în alte limbi decât limba română (în speță scrierile în limba latină, slavonă etc.) fac parte din cultura română medievală. 2. Să admită sau nu ideea că, în această medievalitate românească târzie și tulbure, când limbile și culturile se amestecă, *literatura* nu are granițe literare ferme și aproape deloc scopuri pur estetice și 3. Acceptând acest mod de a înțelege faptele, istoricul literar acceptă implicit ideea de a căuta în ele nu numai *literaritatea*, cum face de regulă când este vorba de operele de ficțiune, ci și alte însușiri, semne, teme ale spiritualității naționale. În fine, după ce criticul literar cu scrupule estetice a găsit răspunsul bun la cele trei chestiuni, n-ar fi rău să-i consulte și pe istoricii mai noi de felul lui Le Goff, care au reușit să dovedească faptul că *epoca* – numită de ei – *a catedralelor* nu-i, cum s-a spus secole de-a rândul, *o epocă de întuneric* (adică de misticism și scolastică și asceză spirituală), ci una de creație veritabilă în care, pe lângă *sfânt și cavalier* (tipuri reprezentative), s-a afirmat un al treilea personaj emblematic: *cugetătorul singuratic*, spiritul meditativ care readuce, în umbra catedralelor, ideile, virtuțile și miturile Antichității și, totodată, se gândește pe sine în relație cu divinitatea, căutând un model de existență.

Istorici ai culturii, ca Hasdeu și Iorga, admit, fără ezitare, primele două puncte din chestionarul de mai sus, iar în ceea ce privește pe cel de al treilea (*literaritatea*), ei nu și-l pun în chip deliberat. E. Lovinescu și, după el, mai toți criticii estetici, au o poziție și mai radicală: pentru ei literatura dinainte de mijlocul veacului al XIX-lea – când civilizația și literatura română descoperă Occidentul european – nu există pur și simplu sau, dacă se întâmplă să existe, se manifestă sub formele indistincte ale culturalului, „Întunericul răsăritului”, îmi amintesc că zice Lovinescu, creatorul conceptului de modernitate în literatura noastră. G. Călinescu este mai receptiv, dar cu moderațiune, rămânând în continuare mefient în ceea ce privește scrierile în alte limbi. Convingerea lui este că literatura noastră este produsul, în exclusivitate, al limbii române. De aceea, în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, nu-i face loc lui Panait Istrati și nici altor scriitori români care s-au exprimat în alte limbi. Un punct de vedere ce se poate discuta și, în bună parte, accepta. Și, totuși, nu ireproșabil, căci excepțiile (din toate epocile) îl pot clătina, dacă ținem seama că, în această parte de lume, în epoca medievală (epoca migrațiilor și a cuceririlor) circumstanțele istoriei au fost acelea ce au fost, și literatura română a apărut târziu. *Scrisoarea lui Neacșu* (1521) apare când Machiavelli scrisese deja *Principele* (încheiat în 1513), iar Rabelais se pregătea să compună *Gargantua și Pantagruel*. În același secol, spre sfârșit, Montaigne publică *Eseurile* sale. Dar, tot cam atunci (aprox. 1520), Neagoe Basarab compune sau dictează *Învățăturile către fiul său Teodosie*, în slavonă, unui călugăr inteligent, talentat și instruit. O operă moralistică (*parenetică*) de prim ordin, contemporană, repet, cu scrierile ilustre ale lui Erasmus, Machiavelli și Baldesar Castiglione. Ce facem cu ea, să nu o luăm în seamă, pentru că nu este scrisă în limba română, ci într-o limbă folosită atunci numai în Biserica Ortodoxă și în cancelariile domnești?

Soluția rațională este, cred, aceea de a uni punctul de vedere al istoricului cu acela, estetic, al criticului literar, acceptând toate scrierile semnificative într-un fel sau altul pentru cultură apărute în spațiul nostru, aflat secole de-a rândul sub ocupații străine. De ce, întreb din nou, am ignora aceste scrieri religioase sau aceste opere moralistice care, direct sau indirect, exprimă credința, modul nostru de a primi cruzimile istoriei și modul nostru de a gândi omul și relațiile lui cu divinitatea? A le elimina reprezintă un lux sau o rea cumpănire a lucrurilor pe care, am sentimentul, nu putem să ni le îngăduim. Dar să vedem cum procedează alții în aceste situații. Medieviștii francezi, de exemplu, nu se sfiesc să le prezinte, pe larg, în sintezele lor (Michel Zink este un exemplu). Operație, repet, firească. În cazul nostru, limba de cult (slavona) sau limba cancelariilor domnești (latina, mai târziu neogreaca) sunt, până la consolidarea și afirmarea literară a limbii române, limbi specifice de comunicare. Neagoe continuă tradiția bizantină a genului și pune accent în formarea „omului desăvârșit și deplin” pe educația religioasă, pe chibzuință, milostenie și diplomație. Scrisă în slavonă, cartea a fost tradusă peste un secol de un călugăr, se pare, din preajma lui Udriște Năsturel. Încă o dată, nefiind scrisă în limba română, o lăsăm deoparte când este vorba de literatura din acel timp? G. Călinescu, repet, nu-i acordă în splendida lui *Istorie*, din 1941, decât câteva rânduri, zicând că adaptarea din Hrisostom este făcută „cu spontaneitate și undulări proprii, pline de patos”. Prea puțin, trebuie să recunoaștem, pentru a impune un text, indiferent cine l-ar fi scris, în literatură. În schimb, pentru Hasdeu, el este o capodoperă, iar pentru Constantin Noica constituie „întâia mare carte a culturii românești”.

Adevărul este că, citite azi, *Învățăturile...* – scrise direct sau dictate cuiva, de un om învățat, oricum, bun teolog, la curent cu scrierile morale ale Antichității și cu literatura bizantină – lasă o impresie mai puternică decât spontaneitatea, undularea și patosul frazelor. Este, cum au observat mulți comentatori (Hasdeu este cel mai entuziast dintre toți, văzând în *Învățăturile...* „falnicul monument de literatură, politică, filosofie și elocvență”), o operă de meditație religioasă și morală în mediul medieval răsăritean cu mentalități în care regăsim și ceva din tradițiile spiritualității noastre. Comentatorii mai noi (Dan Zamfirescu și Dan Horia Mazilu) recunosc, de pildă, în pedagogia recomandată de învățăturile lui Neagoe, „omenia”, element esențial în codul moral românesc. „Omul desăvârșit și întreg” – modelul de care vorbește Neagoe – trebuie să aibă, pe lângă alte virtuți, cum ar fi „minte slobodă și chibzuitoare”, și pe aceea de a fi omenos, adică om bun, milos, cinstit și drept. Toate acestea definesc omul din om și întregesc calitatea lui esențială ca ființă și model uman și social. Vreau să spun că *Învățăturile...* acestea cu parfum de ceară topită din lumânări aprinse într-o modestă biserică valahă și cu înțelepciuni vechi, trecute prin limbajul unui om (un domnitor învățat sau un călugăr smerit și erudit), plac enorm la lectură, ne întorc în timp și ne sugerează reveriile unei lumi vechi ce își caută, în nestatorniciile, blestemățiile și spaimele istoriei, un model de existență bazat pe ideea de perfecțiune și întregire a spiritului. Neagoe este, în fond, un moralist de clasă și, în

substanța lui, un spirit liric melancolizant și lucid. Aserțiunile sale, fie că sunt creații proprii sau sunt luate de la alții, sunt memorabile, de o frumusețe austeră și demnă, neîncovoiate de disperare, chiar și atunci când vorbesc de iminenta moarte. Un *monument de literatură politică, filosofică și elocință medievală, o capodoperă a literaturii noastre morale?* Putem spune toate acestea, dacă umflăm puțin cuvintele, dar fără a ne îndepărta prea mult de adevăr. Adevărul este că, în această fază de început, *literaritatea* (câtă există și, repet, sub ce înfățișare există) se însoțește cu ceea ce numim, azi, *cultura literaturii*, altfel zis, cu istoria, teologia, geografia, moralistica. În scrieri originale sau în traduceri, literatura (mai precis, elemente de literatură) se strecoară sub aceste învelișuri protectoare acolo unde nu există, decât în stare incipientă, o vagă conștiință estetică, un gust aproximativ pentru literatură și, cum s-a zis, o expresie involuntară care să le satisfacă.

Să revenim, acum, la modelul bizantin care, la rândul lui, se inspiră din modelele filosofice și morale ale Antichității, cum observă mai toți cei care s-au ocupat de gândirea și formele culturii medievale, de la Ernst Robert Curtius (*Literatura europeană și Evul Mediu latin*, 1948) până, să zicem, la eseurile lui Umberto Eco (*Scrieri despre gândirea Evului Mediu*, Ed. Bompiani, 2012, Ed. Grasset, 2016). Acești erudiți, dar și alții înaintea lor, au studiat – în ceea ce privește cultura medievală – numai formele și gândirea medievalității occidentale, ignorând spiritualitatea Orientului european, cu rădăcini bizantine și manifestări discrete, de multe ori strict locale. În privința literaturii parenetice (*Oglinda principilor*), modelele se aseamănă, dar mai ales nu se aseamănă. O comparație între modelul bizantin (răsăritean) și cel occidental – mai bine cunoscut în Europa timpului și mai bine, mai variat reprezentat filosofic și moralistic – n-a fost făcută până acum, am impresia, în chip sistematic. O temă încă deschisă, după ce istoricii din ambele părți ale Europei au convenit că Evul Mediu nu-i, din punct de vedere spiritual, o epocă de inerție și întuneric. Umberto Eco dovedește chiar că, estetic vorbind, omul medieval are o experiență bazată pe „sensibilitatea inteligibilă” și că în iubirea lui mistică pentru Dumnezeu se ascunde, totdeauna, și un *amor ornamentii* manifestat în gustul lui pentru „sompțuozitatea bisericilor, pentru cântec și pentru muzica frumoasă”.

Ce diferențiază modelul parenetic bizantin (răsăritean), mai religios și mai discret, de modelul occidental, așa cum îl putem deduce din scrierile lui Erasmus, Machiavelli sau Baldesar Castiglione ori Antonio Guevara pe care-l traduce, la începutul secolului al XVIII-lea, Nicolae Costin al nostru (*Ceasornicul domnilor*)?

Înainte de a răspunde, să urmărim câteva scrieri reprezentative din acest *timp al culturii manuscriselor*. Așadar: *Modelul bizantin*:

1. Diaconul Agapet

Printre autorii de pareneze bizantine este citat, înaintea lui Vasile I Macedoneanul (867–886), diaconul Agapet (secolul al VI-lea) care a scris niște

Sfaturi pentru împăratul Justinian. Regretatul Nicolae-Șerban Tanașoca le-a tradus recent în limba română și le-a comentat, făcând și o scurtă istorie a genului, care pornește de la un arhetip antic, reprezentat de cuvântările lui Isocrate (436–338) către Nikokles și Evagoras, Synesios din Cirene (aprox. 370–412) reinventează genul prin discursul lui *Despre împărăție* adresat împăratului Arcadius, stabilind, astfel, canonul retoricii parenetice bizantine. Este urmat, după Vasile Macedoneanul, de Kekaumenos, în secolul al XI-lea și de Teofilact – arhiepiscop al Ohridei (1090–1108) preceptor al lui Constantin, fiul împăratului Mihai al VII-lea Dukas (1071–1078). Arhiepiscopul scrie un tratat despre împărăție, cu trimiteri la situația politică din epocă¹. Genul acesta de sfaturi și comentarii ce depășesc virtuțile morale și spirituale prinde și este folosit, în continuare, până târziu (secolul al XVIII-lea), cu precădere în scrierile de sorginte ortodoxă. Mai sunt citați, în seria acestor sfătuitori ai împăraților și, în genere a *ocârmuitorilor*, cum le zice unul dintre acești autori moralști severi în tradiția retoricii bizantine, Nichifor Blemmydes (1197–1272), preceptorul lui Teodor al II-lea Laskaris (1240–1325) și Toma Magistratul (Teodul, după numele lui de monah), care, în perioada 1270–1325, compune un număr de povețe pentru discipolul său, Constantin Paleologul fiul lui Andronic al II-lea Paleologul (1282–1328). Tot el este autorul altei scrieri educative, adresate – de data aceasta – bizantinului de rând. În fine, în acest șir de autori-pedagogi și duhovnici, nu lipsiți, unii dintre ei se va vedea, de cunoștințe filosofice și de darul meditației morale și spirituale, se distinge împăratul Manuel al II-lea Paleologul, autor al unor învățături (*Sfaturi*) adresate fiului său, viitorul împărat Ioan al VIII-lea Paleologul (1425–1448).

Modelul parenetic bizantin a avut ecouri nu numai în lumea creștină răsăriteană, dar și în Occident unde, la începutul secolului al XVI-lea, apar operele lui Erasmus, Machiavelli, Baldesar Castiglione, cunoscute și fixate, de istoricii culturii europene, în capitolul numit „oglinza principilor”. Acestea depășesc sfera sfaturilor duhovnicești și morale, sunt, în esență, opere de reflecție filosofică și politică, indicând, totodată, un nou model uman (*forma mentis*), în acord cu viziunea Renașterii. În chip surprinzător, tot acum (cam prin 1520), sunt redactate, în slavonă, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, operă reprezentativă, în tradiția literaturii parenetice bizantine, a culturii răsăritene, fixând astfel, împreună cu alte scrieri ce i-au urmat, un alt model al *Prințului* și, în genere al *omului perfect și deplin*, mai aproape de modelul Evului Mediu și implicit, de modelul bizantin al Principelui creștin. O comparație între cele două modele europene (occidental și oriental) nu este fără interes. În amândouă există, putem spune încă de acum, un element comun: rădăcina lor bizantină.

Dar să revenim la Diaconul Agapet, despre biografia căruia nu știm foarte multe lucruri. Ce ne spun cercetătorii bizantinologi (între ei mai sus citatul Nicolae-Șerban Tanașoca) este că el a fost diacon la Biserica Sfânta Sofia și,

¹ Cf. Nicolae-Șerban Tanașoca, ed. cit. Informațiile despre tradițiile literaturii parenetice bizantine sunt luate din însemnările ce preced traducerea lui Agapet.

probabil preceptor al lui Justinian. Opera lui, puțină, dar foarte răspândită în epocă și mai târziu, ar fi fost scrisă și ar fi circulat în originalul grecesc sau în traduceri în limba latină, slavonă, franceză, engleză, rusă, română, începând cu secolul al XV-lea, uneori transpusă în versuri. S-a dovedit că regele Franței, Ludovic al XIII-lea, era silit de preceptorii săi să traducă din varianta latină a scrierii lui Agapet. La fel pentru tinerii cnezi ai Moscovei, scrierea lui Agapet era o operă de căpătâi. În Țările Române, ea a circulat în manuscris, în limba grecească, slavonă și română². Ce are acest mic tratat de morală și îndrumare a spiritului din epoca lui Justinian față de alte scrieri de acest gen? Nu are multe date (*topoi*) necunoscute genului, dar Agapet este primul, în literatura bizantină, care le preia din Antichitatea epocii sale și le fixează, retoric, într-un număr de precepte în care regăsim nu numai formele gândirii teologice bizantine, dar și idei din filosofia elenă. Sunt 72 de capitole în acest mic ghid de viață spirituală și morală pe care le traduce, acum, repet, Nicolae-Șerban Tanașoca într-o limbă română modernă, fluentă, comprehensibilă. În rezumat, îndreptarul (ghidul) cuprinde următoarele sfaturi de bună guvernare pentru cel ce se află în fruntea imperiului: înainte de toate, împăratul să nu uite că *cinstirea* de care este învrednicit vine de la Dumnezeu și că datoria lui este să-i învețe pe oameni „păzirea dreptății” și respectul legilor, vine, apoi, la rând îndemnul socratic „să ne cunoaștem pe noi înșine”, condiție, iarăși, prioritară în formarea unui om perfect: „căci acela care pe sine însuși se cunoaște, pe D-zeu îl va cunoaște; și, cunoscându-l pe D-zeu, asemenea lui se va face”; aceasta vrea să spună că „asemenea lui D-zeu” („expresie tulburătoare”) ajunge doar cel care „cugetă lucrurile lui” și duce la capăt ceea ce cugetă (explicație, totuși, misterioasă).

Mai limpezi sunt sfaturile ce privesc comportamentul împărațesc: ocârmuitorul să nu se fâlească în niciun fel cu noblețea strămoșilor, ci cu „bunătatea purtărilor noastre”; să nu adune avuții pământești, ci *fapte de bine*; în rostirea, nestatornicia lumii, el să-și păstreze „cucernica minte neclintită”, *chibzuința*, să nu cadă, cumva, în „prăpastia mândriei” (*îngâmfării*) și să se împodobească doar cu „coroana cucerniciei”; să nu uite în nicio clipă că „bogăția este pieritoare și slava trecătoare” etc. Nici „îngâmfarea inimii” nu-i bună, dar sunt bune alte *învredniciri*, cum ar fi *modestia*, *miloșenia* și, din nou „bogăția facerii de bine”, „fapte de omenie”, cumpătarea, meditația la „nimicnicia firii la scurttime și la grabnicul sfârșit al vieții pământești”...

Înțeleptul diacon Agapet sintetizează aceste idei în fragmentul cu numărul 17 din micul lui cod de morală și politologie bizantină, viața fericită și guvernarea perfectă vor fi atunci „când filosofii vor împărăți și împărații vor filosofa”, căci, zice el reluând pe Platon și adresându-se direct și admirativ la Justinian: „căci, filosof fiind, te-ai învrednicit de împărăție și împărățind, nu te-ai lepădat de filosofie; iar dacă filosofia înseamnă iubire de înțelepciune, iar începutul este frica de Dumnezeu, pe care o ai purure în inima tu, vădit se adevăresc spusesele mele”, o

² Cf. Nicolae Șerban Tanașoca, ed. cit.

idee de guvernare pe care o reia și Erasmus din Rotterdam și alți autori de literatură parenetică, după cum se știe. O discută și o combat însă mulți alții, cum vom semnala în cele ce urmează, aducând mereu exemplul lui Neron care, avându-l ca sfetnic pe Seneca, nu s-a comportat deloc ca un principe ireproșabil. Filosofia n-a reușit să stăpânească în el demența înfumurării și instinctele barbare.

Agapet spune ceva și despre limba pe care trebuie s-o folosească ocârmuitorul perfect, atunci când poruncește ceea ce voiește, și anume: să se ferească de *alunecările*, ambiguitățile, neclaritățile ei. „Căci limba – spune el – este foarte alunecătoare și primejdia celui care o folosește necugetat [e] foarte mare; dacă vei pune însă cugetul cucernic să conducă limba aidoma unui dirijor, atunci vei face să răsune melodia armonioasă a virtuții”. Propoziția din urmă este admirabilă, dar nu știm cât din ea aparține diaconului moralist și cât traducătorului. Limba ca un iscusit dirijor al muzicii ideilor! O figură de stil ce îndulcește asperitățile și formele înghețate ale limbajului teologic medieval.

Fiind printre cele mai vechi texte parenetice bizantine, textul lui Agapet reproduce sau adaptează, cum am văzut, câteva arhetipuri antice. *Înțelepciunea*, *cumpătarea*, *modestia*, *noblețea spiritului* etc. sunt atribute ce intră în toate decodurile de existență ale stăpânului (împăratul, regele, *principele* etc.). Sfătuitorul lui Justinian, împărat creștin, le adaugă criteriile și valorile teologiei creștine, între ele – cea dintâi – „frica de Dumnezeu”. De la această virtute (*virtutea fondatoare*, îi putem spune) pornesc toate celelalte care determină profilul Principelui ocârmuitor. Agapet nu întocmește întreg codul retoric al literaturii parenetice bizantine, dar, introducând în el ideea divinității (ca model) și a fricii – ca virtute augurală, determinată – deschide calea spre imaginea Principelui ca *om desăvârșit și deplin*.

2. Vasile Macedoneanul

În octombrie 1691, Antim Ivireanul tipărește în limba greacă veche *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său, Leon*, dedicând-o lui Constantin Brâncoveanu, domnitor, atunci, al Țării Românești. Cartea este însoțită de versurile ieromonahului Hrisant Notaras, fost arhimandrit la Frăția Sfântului Mormânt al Mântuitorului Hristos și viitorul patriarh al Ierusalimului³. Vasile I Macedoneanul fost împărat al Bizanțului (867–886) a compus aceste *Învățături* pentru fiul său, Leon al VI-lea Înțeleptul, co-împărat și împărat (886–912) fiu din a doua căsătorie a lui Vasile I cu Eudochia Ingerina. Există ipoteza că aceste *Învățături* ar fi, în fapt, opera lui Fotie, patriarh al Constantinopolului între 877–886, preceptor al lui Leon⁴.

³ Cf. *Conducătorul Creștin înțelept Vasile Macedoneanul. Împăratul Bizanțului. Învățăturile către fiul său, Leon cel înțelept. Împăratul Bizanțului*. Traducere din limba greacă și note de preotul drd. Daniel-Alexandru Bănică. Cuvânt înainte de Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe române. Editura Basilica, București, 2010.

⁴ Apud Daniel-Alexandru Bănică. Nota asupra ediției, ed. cit.

Ipoteză verosimilă. Astfel de substituiri sunt frecvente în Evul Mediu răsăritean, unde nu funcționează ideea de drepturi de autor. Fotie, spun cei ce au cercetat subiectul, era un om învățat și un bun pedagog, cu rezultate pozitive chiar în cazul ucenicului său, Leon. Acesta compune stihuri inspirate de slujbele religioase (*Utrenie, Vecernie*) și dă dovadă, probabil și de alte semne de destoinicie din moment ce contemporanii îl numesc „cel Înțelept”⁵. Sfaturile lui Vasile Macedoneanul sunt inspirate, desigur, de cărțile sfinte. Portretul *Împăratului* ideal este acela pe care îl regăsim, mai târziu, în *Învățăturile lui Neagoe* și alte scrieri parenetice care au circulat, la noi, în secolele XVI–XVIII. Tipărindu-le Vasile Macedoneanul, în 1691, cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu, Antim Ivireanu a fost inspirat de această literatură morală și a compus în 1715 el însuși o scriere de acest fel, în grecește (*Sfaturi creștino-politice*) dedicată domnitorului Ioan Ștefan Cantacuzino. Este genul de literatură (în stil moralistic-oratoric) cultivat în epocă. Antim din Ivir (cum sună numele autorului) îi asociază talentul lui epic și speculativ.

Învățăturile lui Vasile Macedoneanul sunt împărțite în LXVI de capitole, primul vorbind, în genere, despre *educație*, iar ultimul, fapt semnificativ, despre *necesitatea citirii cărților*. Educația, în viziunea împăratului, pornește de la ideea că „învățătura împodobește împărăția, ia pe împărați îi face vrednici de pomenire”. Așa că prima povață dată de Vasile Macedoneanul fiului Leon este să învețe mereu și temeinic pentru a dobândi astfel „o viață plină de virtuți”. A doua este să țină credința și s-o cultive fără încetare, căci „credința este desăvârșirea tuturor virtuților [și] începutul tuturor bunătăților”. În fișa bunului, desăvârșitului *Împărat* („ocârmuitor”, cum i se spune, generic, celui ce păstorește o țară) după *învățătura* și *credință*, este notată, apoi, *milostenia*, care, „biruiește însăși legea morții”. Împăratul trebuie, în continuare, să-și chibzuiască viața și să-și împodobească „bogăția virtuților”, să nu caute bogății, căci *bogăția* este „mama trândăviei și a viciurilor”. Să nu se mândrească cu frumusețea trupului, ci cu *frumusețea sufletului*. Să nu uite cumva, că „virtutea este mai importantă decât orice demnitate în stat și că, numai biruindu-și patimile, împăratul își poate birui vrăjmașii” etc.

Regăsim aceste recomandări în mai toată literatura parenetică de sursă bizantină. Ele definesc, în genere, modelul *desăvârșit* și *întreg*. Vasile Macedoneanul (ori Patriarhul Fotie) comunică aceste sfaturi creștine sub formă mai mult aforistică, fără mari speculații. *Înțelepciunea*, zice el, este *cea mai cinstită virtute*, *beția este un dușman al înțelepciunii*, *lauda este începutul prieteniei*, *defăimarea este începutul dușmăniei*, *să nu-ți placă râsul fără oprire*, *căci e semn al lipsei de educație*, *bogăția nu conviețuiește bine cu virtutea*, *ci mai mult și mai bine cu păcatul*, *nu cumva gura s-o ia înaintea gândirii*, *Dumnezeu este milostiv cu cel care miluiește* etc.

Sunt apoi, sfaturi practice: împăratul să nu dea dregătorii pe bani, să judece drept, fără alegeare, să nu plece urechea la calomnatori și în genere, la cei care

⁵ Cf. Daniel-Alexandru Bănică, ed. cit.

vorbesc lucruri fără rost: „Să nu îi ascuți pe cei care vorbesc lucruri fără rost, să nu primești la tine pe calomniatori și să nu ai încredere în oamenii mincinoși. De multe ori, cei care spun lucruri fără rost – prin bănuiele spuse de ei despre alți oameni și care s-au dovedit neîntemeiate – au distrus oameni buni; calomniatorii, pentru că sunt răi și răzbunători, vor face în așa fel încât să fii tu responsabil de vărsarea sângelui nevinovat; mincinoșii vor face să fii bănuțit că te bucuri de lucrurile rele făcute de ei. Dacă vei vrea să fii prieten cu aceștia și vei avea încredere în ei, este de la sine înțeles că și tu te vei purta la fel ca ei”.

În fine, înțeleptul trebuie să fie „îndelung-răbdător”, să aibă o bună purtare, să fie un „făcător de pace”, „politeia”. Comportamentul lui să fie bun, fără fală, să-și îngrijească sufletul, căci de aici vine noblețea lui, să nu se opună ordinii divine: „Să nu te mândrești atunci când ești fericit, nici să te lași copleșit de necaz când ești nefericit. Dacă tu vei rămâne îndelung-răbdător și recunoscător în toate situațiile grele, atunci cu siguranță vei lua răsplata pentru răbdarea ta. În cazul în care tu te vei împotrivi iconomieii lui Dumnezeu – chinându-ți propria persoană și opunându-te proniei dumnezeiești – nu vei avea niciun folos pentru tine, ci, mai degrabă, vei pierde și răsplata pe care ai fi luat-o pentru răbdare”.

Vasile Macedoneanul indică, în finalul pareniei sale, și modelele biblice: învățăturile lui Solomon, ale lui Isokratis și ale lui Iisus Sirah *împăratul*. Pe acești înțelepți îi recomandă împăratul creștin, fiului Leon pentru a-și alege virtuțile politice și împărătești.

Concluzionând: în mentalitatea bizantină, *Prințul* se confundă cu păstorul sufletesc (duhovnicul) creștin, virtuțile sale esențiale sunt acelea recunoscute de Biserică și, la baza ei, stau, înfrățite și indisolubile, *credința și înțelepciunea*.

3. Constantin Porfirogenetul

Când este vorba de literatura parenetică bizantină, este citată și *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*, scrierea împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul (905–959), fiul lui Leon al VI-lea cel Înțelept. Constantin fusese uns împărat în 913, la vârsta de opt ani, dar de domnit, el domnește doar din 944, rămânând până atunci sub tutela socrului său, generalul Romanos Lacapenos⁶. În afară de lucrarea semnalată (cu titlul original *De administrando imperio*, socotit nepotrivit de editorii și comentatorii de mai târziu ai *învățăturilor* sale), Constantin al VII-lea a compus și o altă lucrare (*De thematibus*) despre provinciile Imperiului Bizantin (numite ca atare – *teme*) și o biografie a lui Vasile I, bunicul său, întemeietorul dinastiei macedonene, autor – la rândul lui – al unor sfaturi și cugetări privitoare la educația *Principelui*.

⁶ Cf. Vasile Grecu, *Lămuriri* (prefață) la volumul Constantin Porfirogenetul – *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*, traducere de Vasile Grecu, București, Editura Academiei, 1971. Informațiile despre istoria acestui manuscris și datele despre biografia autorului sunt luate de aici.

De administrando imperio nu-i decât indirect o scriere parenetică, este mai degrabă un mic manual de istorie și geografie pentru informarea viitorului împărat al Imperiului Bizantin în ceea ce privește vecinii săi. El s-a păstrat în patru manuscrise, dintre care cel mai vechi este din secolul al XI-lea, iar prima ediție a textului grecesc a apărut în 1611, la Leyden. A circulat, oare, vreunul pe teritoriul nostru? Bizantinologii nu ne dau date în acest sens. Ce putem ști este că în anii 6457 de la facerea lumii (952 de la Hristos), împăratul redacta încă memorialul lui despre *pecenegi, avari, heronșiști, sciți, ruși*, despre înaintașii *romeilor, arabi, venețieni* etc. Din când în când, printre atâtea informații despre originea și războaiele ce se țin lanț între pecenegi și heronșiști, autorul (sau, mă rog, cine compune această lucrare erudită în felul și cu mijloacele de informare din secolul al X-lea!) strecoară și câte o reflecție despre obiceiurile popoarelor nestatornice care se agită la granițele imperiului sau sfătuiește, în chip direct, pe împăratul ce trebuie să răspundă și ce să facă atunci când se confruntă cu situații dificile. Mai interesant, din acest punct de vedere, este *Cuvântul* dinainte al împăratului, acolo unde el își îndeamnă fiul „să fie înțelept în fața celor cuminți și [să fie] cuminte printre cei înțelepți”. După acest sfat părintesc, urmează altul, de natură tactic-diplomatică, înțelept și acesta: Înainte de a lua o decizie și a porni la acțiune, este bine ca Prințul să cerceteze popoarele cu care *romeii* (bizantinii) au de-a face. Să facă, altfel spus, o cercetare a gândurilor lor ascunse și a patimilor lor nesățioase, să cunoască, de asemenea, în amănunt obiceiurile lor, să vadă de unde vin și ce origine au; mai mult, să afle trecutul lor și ce conflicte (războaie) au avut, cu cine, în fine, Principele (viitorul împărat) să cerceteze bine, prin oamenii săi, regiunea în care trăiesc aceste popoare și, dacă au fost sub stăpânirea romeilor, să știe ce reforme (înnoiri) au fost făcute. Pe scurt, Constantin al VII-lea gândește că, înainte de a începe ceva în sfera relațiilor externe, *Ocârmuitorul* trebuie să fie bine informat. Pentru aceasta, trebuie să aibă oameni pricepuți care să știe să se informeze. Și nu oricum, la suprafața lucrurilor, ci în adâncimea lor, mergând până la originea, istoria și psihologia poporului cu care romeii se confruntă într-un chip sau altul. Deși nu spune de-a dreptul, împăratul Constantin recomandă o diplomație complexă și, în umbra ei, servicii de informații performante care să acționeze înaintea acțiunii propriu-zise (războiul pentru a înfrânge și supune poporul cu gânduri rele pentru romei sau, dimpotrivă, înțelegerea pașnică, folositoare pentru acești romei). Asta dacă traducem, în limbaj modern, politica bizantinului (la propriu și la figurat) a subtilului împărat al romeilor. Căci, iată, ce sfaturi îi dă el fiului Romanos, viitorul împărat „născut în sala cea de purpură” și care, la momentul potrivit, „de Dumnezeu va fi întronat”. Ce urmează este o pagină de diplomație imperială fină, bazată întâi pe cunoaștere și, după aceea, pe puterea armelor:

„Învăță ceea ce trebuie înainte de toate să știi – scrie el – și cu multă băgare de seamă preocupă-te de cârmuirea împărăției. Ai grijă de cele prezente și fii cu băgare de seamă față de cele viitoare, ca experiență să aduni cu bună chibzuire și să treci la fapte cu mare curaj. Iată ce învățătură îți dau, pentru ca la hotărâri cu privire la binele obștească să nu dai greș: mai întâi să vezi care popor întru cât poate

fi romeilor de folos și întru cât spre pagubă; și care și cum fiecare dintre aceste popoare poate fi împresurat cu război și supus ca să asculte; apoi să te informezi despre gândurile lor hrăpărețe și nesățioase și ce caută fără nici o pricină să apuce; și tot așa apoi despre deosebirea dintre celelalte noroade și de unde-și trag originea și ce obiceiuri au și ce fel de trai duc și în ce fel de regiune și în care parte a pământului trăiesc și cât loc ocupă și cum e această regiune; pe lângă acestea, să te informezi despre conflictele dintre romei și diferitele noroade, întâmplare într-un anumit timp; și după toate acestea, despre ce înnoiri și reforme s-au făcut sub stăpânirea noastră, dar, după vremuri, în toată împărăția romeilor. Despre toate acestea m-am chibzuit în sinea mea și ți le-am făcut știute, fiul meu iubit, încât să fii în stare să știi ce deosebire este între fiecare din aceste popoare și cum să te porți față de ele și să ți le apropii sau să le împresori cu război ca pe niște potrivnici. Căci se vor pitula în fața ta ca unul ce ești mai tare și ca de foc se vor feri de tine. Îngrădire vor face buzelor lor și de cuvintele tale vor fi răniți ca de niște săgeți. Înfricoșător te vei arăta lor și în fața ta mult se vor cutremura. Și atotțitorul Dumnezeu cu scut te va întări pe tine și el, creatorul tău, va înmulți anii tăi; pașii tăi îi va cârmui și pe cale bătută te va duce” .

Nu-i ignorat, în acest program de guvernare bazat, repet, pe cunoaștere și diplomație anticipativă, Dumnezeu (Creatorul, Ocârmuitorul absolut). Constantin al VII-lea, împărat creștin, solicită plin de evlavie protecția Lui asupra lui Romanos pentru ca acesta să calce pe drumul cel drept. Rugăciunea are și o notă lirică, în stilul psalmilor biblici, potrivită la un urmaș la tronul lui Constantin cel Mare:

„Dar tu, doamne Dumnezeul meu, a cărui împărăție e veșnică și netrecătoare, să-l duci pe căile cele bune pe cel născut pentru tine din mine și fața ta să-i fie scut de ocrotire și urechea ta să se plece la rugămințile lui. Mâna ta să-i fie acoperământ și el să domnească pentru adevăr și dreapta ta să-l ducă pe drumul cel bun. Căile lui să fie drepte în fața ta, spre a păzi dreptățile tale. Dușmanii vor cădea dinaintea feții lui și dușmanii lui vor atinge cu fruntea pământul. Tulpina neamului lui să poată umbri pământul cu mulțimea ramurilor sale și umbra rodurilor să acopere munții împărătești; prin tine toți împărații își au împărățiile și te slăvesc în veci” .

După această invocare cerească, inevitabilă în retorica bizantinismului, Constantin revine la conduita lumească a Prințului și recomandă, mai apăsător, diplomația care să ducă *la tocmeli și legături de prietenie* cu popoarele învecinate. Sugerează, totodată, ca în *scrisoarea* publică, limbajul [să fie] „de rând” și stilul să nu fie *umflat și avântat* aticist. Folosește el însuși *cuvinte simple și clare* pentru a fi înțeles cum trebuie. Este de la sine înțeles că, în discursul lui public, Romanos trebuie să se ferească de „frumusețea [înșelătoare, păguboasă] și de stilizarea aticistă”. Un avertisment stilistic bine venit dacă ținem seama nu atât de exagerările stilului atic (grecesc, clasic) – reputat, dimpotrivă, pentru sobrietatea și exactitatea lui –, cât de subtilitățile încărcate, adeseori, ale retoricii bizantine. Recomandând diplomația cunoașterii și a înțelegerii (păcii), Constantin ține, în chip surprinzător, să înfrâneze excesele retorismului bizantin în discursul Prințului:

„Ascultă așadar, fiule, ce cred ca tu să știi numaidecât și să ții bine minte, ca să poți governa țara cu succes. Căci spun că și pentru toți ceilalți dintre supuși învățătura e un bine, dar mai ales pentru tine, care ești îndatorat să ai grijă ca tuturor să le meargă bine, și ca să porți cârma lumii întregi și să o guvernezi. Și să nu te minunezi, fiule, de loc că m-am folosit, ca să te lămuresc asupra scopului urmărit, de cuvinte clare, simple și spuse repetat, asemenea unui curs de apă pe un loc șes și neted. Căci nu m-am silit să-ți înfățișez o scrisoare dând dovadă de frumusețe și de stilizare aticistă, mult umflată și avântată, ci mai de grabă m-am folosit de un limbaj de rând, vorbit de toată lumea, și să-ți ofer învățături despre care cred că tu trebuie să le știi și care, de pe urma îndelungatei experiențe, pot să-ți aducă ție, cu multă ușurință, cuminenție și bună pricepere”.

După ce pune la punct tactica și stilul Prințului, Constantin, om cu experiență, trecut el însuși – putem să înțelegem – prin acest program de cunoaștere, dă fiului Romanos informațiile pe care le știe despre pecenegi (un subiect ce se repetă), despre rușii care vin spre Constantinopol cu luntrele dintr-un singur trunchi, despre Hazaria, cum trebuie să fie împresurată cu război și de către cine și despre multe alte seminții și alte întâmplări din istoria popoarelor nordice păgâne prin care Constantin înțelege semințiile din nordul Dunării. Părerea lui despre aceste nații este mai degrabă rea. Romanos să fie, așadar, prudent cu ele. În fața cerințelor repetate și nesăbuite, împăratul romeilor trebuie să știe ce să răspundă și ce ceremonie să pregătească. Surprinzător, Constantin este atent la toate detaliile. Strategia lui merge de la mantii, diademe și alte podoabe pe care trebuie sau nu să le poarte împăratul, până la procesiunile orânduite în astfel de situații de biserică și, prin ea, de ordinea cerească. Un întreg spectacol menit să potolească poftele hrăpărețe ale popoarelor din miazănoapte:

„Să știi, așadar, că toate popoarele de la miazănoapte sunt din fire lacome de bani și nesățioase, încât niciodată nu se satură, de aceea cer de toate cu stăruință și sunt hapsâni de toate și dorințele nu le sunt îngrădite de nici o margine, ci mereu doresc tot mai mult și voiesc ca în schimbul unui mic serviciu să dobândească mari foloase. De aceea cererile necuviincioase ale acestora și pretențiile lor îndrăznețe trebuie să le îndepărtezi și să le respingi prin cuvinte convingătoare și înțelepte și prin răspunsuri pricepute; aceste răspunsuri, după cât am putut eu desprinde din experiență, punându-le ca într-un formular, vor fi oarecum acestea: Dacă, fie hazari, fie turci, fie ruși, sau vreun alt popor din cele de miazănoapte și scitice vor cere vreodată și vor pretinde, pentru vreun serviciu sau slujbă de a lor să li se trimită din veșminte împărătești sau diademe sau mantii, tu trebuie să faci următoarea întâmpinare: «Mantii și diademe ca acestea, numite de voi camelaucă, nu au fost nici făcute de oameni, nici iscodite sau înfăptuite cu meșteșuguri omenești, ci, cum am găsit scris în cuvinte de taină dintr-o veche istorie, când Dumnezeu l-a făcut împărat pe vestitul Constantin cel Mare, primul împărat creștin, printr-un înger i-a trimis veșminte ca acestea și diademe, pe care voi le numiți camelaucă, și i-a ordonat să le îmbrace în marea și sfânta biserică a lui Dumnezeu, Sfânta Sofia, care se numește, potrivit cu numele, chiar a înțelepciunii, într-adevăr,

a lui Dumnezeu; și să nu le îmbrace la orice prilej, ci numai când se întâmplă să fie o mare obștească sărbătoare domnească. De aceea, din porunca lui Dumnezeu, acestea sunt așezate și unele deasupra sfintei mese atârnă, în altarul acelei biserici, și stau spre podoabă a bisericii. Iar celelalte veșminte și mantii împărătești stau desfășurate deasupra sfintei mese. Și când a venit o sărbătoare a domnului nostru Isus Hristos Dumnezeu, patriarhul ia din aceste mantii și diademe cele indicate și potrivite pentru prilejul ce s-a ivit și le trimite împăratului; și acela se îmbracă cu ele, ca slujitor și diacon al lui Dumnezeu, și numai la procesiune; și după ce s-a folosit de ele, le întoarce înapoi la biserică și rămân acolo. Dar pe această sfântă masă a bisericii lui Dumnezeu se găsește scris și blestemul sfântului împărat Constantin cel Mare, precum i-a fost orânduit de Dumnezeu printr-un înger, că dacă vreun împărat ar voi pentru vreo trebuință sau împrejurare sau din vreo dorință nelalocul ei să ridice din ele și sau însuși să se folosească sau să le pună altora la dispoziție, este blestemat și exclus din sânul Bisericii ca un dușman și potrivnic poruncilor ei, chiar dacă acela ar voi să facă altele întocmai, pentru ca biserica lui Dumnezeu să le ia în schimb pe acelea, toți arhierii și senatul îngăduind pe față acestora; și nici împăratul, nici patriarhul, nici altcineva să nu aibă voie să ridice acest fel de mantii și diademe din sfânta biserică a lui Dumnezeu. Și mare spaimă îi așteaptă pe cei care voiesc să răstoarne ceva din aceste rânduieli dumnezeiești. Căci unul careva dintre împărați, cu numele Leon – acesta își luase femeie din Hazaria – împins de o îndrăzneală nesocotită, și-a luat una din acest fel de diademe, fără ca să fie vreo sărbătoare domnească, și și-a pus-o pe cap împotriva părerii patriarhului. Și de îndată i-a ieșit bubă neagră pe frunte și, de pe urma aceasta, ros de dureri, și-a dat sufletul într-un chip ticălos de jalnic și și-a găsit moartea înainte de vreme. Și o îndrăzneală ca aceasta fiind de îndată răzbunată, de atunci a devenit regulă ca împăratul, când e vorba să fie încoronat, mai întâi să facă jurământ și să dea asigurări că nu va îndrăzni să facă nimic împotriva rânduielilor păzite din vechime sau să născocască altceva; și numai astfel să fie încoronat de patriarh și să-și săvârșească și să îndeplinească tot ce se cuvine la serbarea instalării»”.

Înțelepciunea politică a Prințului bizantin nu se poate opri însă la protocol și veșminte (refuzate păgânilor din miazănoapte pentru a intimida în ei cererile fără măsură), înțelepciunea trebuie să ia măsuri preventive mai severe, cu efecte de lungă durată, cum ar fi refuzul căsătoriilor mixte. Constantin, vigilent și la acest capitol mai delicat, urmează porunca stăruitoare a lui Constantin cel Mare și i-o transmite lui Romanos: Legea purității imperiale. În afară de *frânci*, cu care romeii sunt înrudiți, niciun alt neam nu face cinste împăratului Bizanțului. Limbajul lui Constantin al VII-lea nu mai este deloc, la acest punct, *simplu și de rând*:

„Dar, haide, treci mai departe și caută și înseamnă-ți cuvinte potrivite, cum s-ar cuveni să răspunzi la astfel de cereri fără de minte și necuviincioase. Căci dacă vreo nație dintre aceste neamuri păgâne de la miazănoapte, care nu ne pot face nici cinste, va pretinde să se încuscrească cu împăratul romeilor, fie ca să ia pe fata lui

de mireasă sau să o dea pe fata lui și să ajungă nevasta împăratului sau a feciorului împăratului, tu trebuie și o astfel de cerere nesocotită a lor să o respingi cu următoarele cuvinte, zicând: «Și despre această chestiune, o poruncă stăruitoare și înspăimântătoare și neprefăcută a sfântului Constantin cel Mare stă scrisă pe sfânta masă din biserica sobornicească a creștinilor, Sfânta Sofia: împăratul romeilor să nu se încuscrească niciodată cu un neam care are obiceiuri de alt fel și străine de starea de lucruri romeică, dar mai ales cu unul de altă credință și nebotezat, afară doară numai de frânci, căci numai cu aceștia a făcut excepție acel mare bărbat, sfântul Constantin, căci dânsul își trăgea obârșia de prin părțile acelea, fiind doar lucru știut că între frânci și romei s-a întâmplat de au avut loc multe înrudiri și mare amestec. Și de ce numai cu aceștia a dat îndemnuri ca împărații romeilor să încheie căsătorii? Din cauza originii nobile și strălucite a acelor țări și neamuri! Iar cu altul coborâtor din orice neam neputându-se face aceasta, ci acela care a cutezat să facă aceasta să poată fi șters din rândurile creștinilor și dat anatemei ca unul care a călcat rânduielele moștenite din părinți și hotărârile împărătești»”.

Emfaza bizantină se manifestă și atunci când Constantin respinge, în termeni jignitori, religia musulmană sau când prezintă națiile păgâne pe care Bizanțul, dacă nu ajunge să le câștige prin bună înțelegere, trebuie să le distrugă cu armele pentru a avea liniște în imperiul său. Literatură parenetică? Pedagogie menită să pregătească formarea morală, spirituală și politică a Prințului creștin? Indirect și numai în mică parte, prin lecțiile de istorie și geografie. Acestea din urmă sunt notabile – prin bogata lor informație – pentru epoca în care este scrisă această *carte de învățătură*. În paginile încărcate de date și de nume uitate azi, în cea mai mare parte, se află un mic tratat de diplomatie bazată, cum am precizat, pe cunoașterea adversarului (printr-un program de spionaj ce merge până la determinarea *psihologiei specifice*) și pe o politică bine chibzuită și bine înscenată a relațiilor. Din ea nu lipsește, s-a observat, o ceremonie adaptată, adecvată scopului. Când spectacolul nu dă roade, codul romeic (cel puțin în varianta lui Constantin al VII-lea) prevede atunci interzicerea drastică a amestecului (înrudirilor) de sânge. De notat că, în secolele următoare, voievozii din Țara Românească și Moldova n-au respectat această interdicție. Dimpotrivă, au folosit de multe ori căsătoria ca mijloc de a evita conflictele.

O ultimă chestiune: putem să ne facem o idee mai precisă despre însușirile Prințului după însemnările lui Constantin Porfirogenetul din secolul al X-lea? O vagă idee, și anume aceea că Prințul care va conduce imperiul romeilor trebuie, înainte de toate, *să știe să cunoască* pe cei din afara imperiului (și am văzut ce forme trebuie să ia cunoașterea și până unde să ajungă!) și să fie pregătit pentru toate situațiile: fie pentru înțelegerea (prin tocmeală, adică prin diplomatie subtilă), fie prin război. Am putea spune că Porfirogenetul ne propune imaginea *Prințului informat, diplomat și ceremonios*. Măreția face parte din spectacolul puterii bizantine, alături de spiritul religios. Ce-i curios este că, în aceste lecții de istorie și

geografie, autorul respinge stilul ostentativ retoric (împodobit) pe care, în genere, retorismul bizantin îl cultivă. O recomandare ce trebuie reținută.

4. Manuel Paleologul

Un model pentru *Învățăturile lui Neagoe Basarab pentru fiul său Teodosie* ar putea fi *Sfaturi pentru educația împărătească*, scriere bizantină târzie, opera lui Manuel Paleologul (1391–1425), împărat și teolog ortodox reputat. El dă sfaturi de bună purtare și dreaptă domnie fiului său, viitorul împărat Ioan al VIII-lea. Autorul era un om instruit, stătuse o vreme (trei ani) în Franța și Anglia, unde avusese contacte cu oamenii politici influenți și cu oamenii de cultură, compusese scrieri apologetice și tratate de teologie, imnuri liturgice, rugăciuni, *dialoguri imaginare* cu alte religii⁷. *Sfaturile* lui reprezintă „o componentă a culturii bizantine în cel mai înalt grad, reprezentativă atât pentru ideologia imperială, cât și pentru modul bizantinilor de a concepe lumea”, „o capodoperă – cea din urmă – a literaturii zise parenetice bazilicale” (Nicolae-Șerban Tanașoca). „O chintesență a întregii literaturi parenetice”, zice și traducătoarea acestei variante bizantine a ceea ce s-a numit mai târziu „oglinză a principilor”, cercetătoarea Simona Nicolae. Textul în discuție a fost tipărit prima dată, în 1578, la Basel, de Johannes Leunclavius, într-o ediție greco-latină (ediție reprodusă, acum, împreună cu varianta românească, de Simona Nicolae, cu referințele și comentariile de rigoare).

Cartea cuprinde o sută de capitole (*Oglinzi*) și în ele găsim mai toate *arhetipurile*, *toposurile* gândirii și ale retorismului bizantin și, din acest punct de vedere, ea poate fi socotită o sinteză a literaturii parenetice, preluată și adaptată, îmbogățită, apoi, prin filieră grecească, în culturile postbizantine și naționale din Europa de Sud-Est. Cercetătorii cad de acord că lucrarea pedagogică de care vorbim a fost compusă între 1406 și 1417, cu o sută de ani, așadar, mai înainte ca Erasmus, Machiavelli, Baldesar Castiglione, Antonio Guevara să-și redacteze și să-și publice scrierile lor de meditație morală și de educație a *Principelui*. Ar trebui să-l amintim, aici, și pe Neagoe Basarab al nostru, care-și compune (sau își dictează), cam prin 1520, în slavonă, *Sfaturile* lui..., în alt stil decât autorii occidentali, mai apropiat de modul de a gândi al lui Manuel Paleologul și, prin el, de viziunea și retorica bizantinismului târziu.

Revenind la Manuel Paleologul – „piosul împărat devotat lui Cristos” –, acesta își prefațează reflecțiile și sfaturile lui printr-o *Scrisoare de început al capetelor rânduite* (o *Predoslovie*, așadar) în care, pe lângă dragostea pe care o mărturisește pentru fiul său „iubit și bazileu”, își justifică motivele pe care le-a avut ca să scrie această lucrare. Motivele sunt acelea cunoscute: părintele-împărat, ajuns la vârsta senectuții, dă fiului povața să-și cultive *virtutea* și nu *delăsarea*, să-și

⁷ Cf. Nicolae-Șerban Tanașoca, ed. cit.

însușească „știința guvernării” și să păstreze „buna conduită” pentru a se bucura, astfel, de „folosul înțelepciunii”. Lor li se adaugă „iubirea părintească a împăratului, a cărei văpaie mistuitoare sporește nemăsurat”. El este mulțumit de purtarea de până acum a fiului care îi va urma pe tronul imperiului, dar, în confesiunea afectuoasă pe care o face, nu uită, totuși, să-i ceară fiului, în continuare, ascultare, bună rânduială, modestie și, desigur, înțelepciune. Chiar și înțelepciunea de a alege din sfaturile părintești ceea ce este bun și de a înlătura slăbiciunile, căci, zice împăratul-teolog:

„Cercetând slăbiciunile mele, multe și însemnate cum sunt, să vrei să te alegi cu un câștig, făcându-ți-le dascăli pentru o viață mai bună și o guvernare mai trainică. Căci e bine ca tu să faci întocmai acelora care scapă de pericol datorită naufragiilor altora, fiindcă au învățat ce se cuvine din greșelile și nereușitele celorlalți și fie se feresc să mai meargă pe mare, fie își poartă de grijă, după propriile puteri. La fel și omul care, atunci când a fost gata să cadă, după ce altul alunecase înaintea lui, a făcut un pas înapoi, văzându-l pe cel ce se prăbușea. Și așa, eșecul altora poate fi salvare pentru cei ce au minte”.

Discursul lui Manuel Paleologul are un rol dublu, dacă nu triplu: să-l pregătească pe fiul său 1. din punct de vedere *duhovnicesc* (spiritual) – ca bun creștin, 2. din punct de vedere *moral* – ca om cumpătat, înțelept, milos – și, cu aceste însușiri câștigate, 3. să devină un perfect *ocârmuitor-pedagog* (împărat creștin). Este modelul pe care îl regăsim în toată literatura bizantină. Manuel Paleologul nu-i primul care îl gândește în acest chip, dar este, în mod cert, cel care definește și fixează mai bine portretul *Prințului duhovnic*. Discursul său pleacă de la ideea că „cel care năzuiește spre virtute e virtuos prin chiar năzuința sa”. O idee pe care o regăsim, mai târziu, în *Eseurile* lui Montaigne și, în genere, în reflecțiile moralistilor europeni, sub diverse forme. A medita înțelepciunea este începutul înțelepciunii, sună una dintre ele. Paleologul, care este și el un bun moralist creștin, crede că înțeleptul – „bun întru totul” – este cel care, trăind între *virtute și plăcere* [...] „nu înlătură cu totul și definitiv plăcerea”. Nu trebuie s-o înlătore nici chiar cel care se desfată tot timpul cu plăcerile, căci virtuos rămâne acela *care nu face să precumpănească răul din plăcere*. Cu alte vorbe, Principele condus de Dumnezeu nu trebuie să se refugieze în asceză deplină, trebuie doar, pentru a rămâne virtuos și iubit de Dumnezeu, să-și țină *cumpăatul, demnitatea și statornicia*, să nu guste din „bucatele leneviei și ale viciului”... Să nu se însotească, altfel spus, cu viciul, ci cu virtutea ce lasă loc, puțin și cumpătat, plăcerii nevicioase. Iată, dar, o gândire mai tolerantă și o viziune mai permisivă (am putea zice chiar: mai lumească, mai apropiată de gândirea umanismului renescentist) despre morala Prințului creștin.

Mai departe este vorba, în același limbaj metaforic, de alegerea drumului ce duce, în viață, spre *desăvârșire* (o noțiune esențială în fișa morală a Prințului bizantin). Drumul nu este dat automat de *fire*, el este *opera minții fiecăruia*, căci „viețile oamenilor sunt diferite nu prin natura lor nedistinctă, ci prin liberul arbitru

ce le face să se distingă”. „Liberul arbitru” nu-i, desigur, o traducere bună, dar înțelegem ce vrea să sugereze înțeleptul Manuel și-i dăm dreptate. Ne putem chiar minuna de finețea gândirii sale, observând că pune accent, în formarea omului desăvârșit, pe capacitatea omului de a se construi el însuși, moralmente, nu numai prin evlavie și rugăciune, ci și prin rațiune. „Să nu te răzbească necazul”, mai recomandă el viitorului Principe. Adică, să nu se lase pradă răului, suferinței, deznădejdii. Apoi, „să nu te arăți nedemn de a fi fericit”, căci nu-i păcat să râvnești și să cauți fericirea. „Să te străduiești să o afli acolo de unde o poți avea, adică în apropierea de Dumnezeu”. Este bine, așadar, „să stai în preajma lucrurilor pe care le dorești”. Admirabil spus! Împăratul evlavios cum nu se mai poate este, în același timp, un disociator fin, un moralist de clasă în sfera culturii creștine. El nu separă, s-a reținut, virtutea de plăcere și, apropiind pe omul ce tinde spre desăvârșire de învățătura divină, îl îndeamnă să-și caute fericirea acolo unde o poate avea. O gândire curajoasă care relativizează lucrurile și pune stavilă ascezei excesive.

Excepție face doar Dumnezeu. Prințul să pună mai presus de orice Biserica și să nu se opună învățăturilor ei. Biserica „îți este mamă, doică și dascăl, ea te plămădește și-ți modelează trupul, îți este drum de urmat și călăuză”. Crezând, neclintit, în Dumnezeu, Prințul creștin ce tinde spre împlinire și desăvârșire trebuie să-și construiască, așadar, o etică bazată, desigur, pe virtuțile creștine, bine cumpănită, nuanțată. Să *iubească*, de pildă, *cu măsură, să se încreadă și, totodată, să nu se încreadă în oameni, căci neîncrederea nediferențiată duce la distrugere de sine* („piere oricine se încrede în toți sau în nimeni”), *iubirea de adevăr este podoaba unui principe, lingușirea este păguboasă totdeauna* (pentru cine o primește), *pizma naște ură, chibzuința și moderația reprezintă „piscul cel mai înalt în calea spre bine”, în fine, calea de mijloc este calea omului înțelept* etc.

Împăratul bizantin vorbește, în discursul lui pedagogic, și de „rațiunea firii” și de „logosul lumii”. Omul desăvârșit și, deci, *Principele*, care înainte de a ști să-și îndrume și să conducă poporul, trebuie să învețe să se cunoască și să se conducă pe el, trebuie să trăiască prin rațiune. Dar în ce fel? Capitolul 36 din carte începe prin a îndemna Principele să trăiască în acord cu logosul și să respecte *rațiunea firii*, aceea care-l separă pe om de animal:

„Căci noi existăm prin logos și în acord cu logosul lumii, în vreme ce ele, deși respectă rațiunea firii, nu dau dovadă în mod necesar de rațiune. Cum nu toate trebuie să-și afle perechea, darul acesta este doar al sufletului nemuritor, celălalt însă este dat și naturii fără de simțire. Pentru cei care trebuie să trăiască prin rațiune, e o rușine fără margini și e demn de ocară să nu fie în acord cu logosul lumii. Ba chiar, cei care aleg să viețuiască asemenea animalelor, deși au rațiune, n-ar fi de necrezut să ajungă asemenea lor. Rupând de bunăvoie uniunea cu înaltul – vreau să spun cu viețuirea în acord cu logosul –, nu-i de mirare să le depășim, în prăbușirea noastră, pe acelea dintre necuvântătoare care, rămânând locului, păzesc ordinea ce le-a fost dată de la începuturi și trăiesc după legea firii”.

Un text elocvent pentru capacitatea de speculație filosofică a lui Manuel Paleologul. *Logos, rațiunea firii, legea firii, omul ca o creație nu numai a lui Dumnezeu, dar ca o operă a minții lui iscoditoare* indică o gândire trecută prin subtilitățile filosofiei și, totodată, un dar de moralist peste vremea lui. El nu cugetă numai la virtuți și, prin ele, la desăvârșirile ascezei, dar, cum am văzut, și la plăcerile ce se pot asocia, fără a coborî spiritual, cu virtuțile ordonatoare. Revine asupra acestui delicat subiect cu mai multe nuanțe, bine formulate. Ca de exemplu:

„Dacă în locul plăcerii alegi virtutea, când nu le poți avea pe amândouă, fapta ți-e dreaptă și demnă de laudă. Tot astfel a spus și oratorul, așa îi place și lui Dumnezeu și la fel au făcut bărbații cei vrednici. Curmă tot ce știi că duce la pieire și împotrivește-te din prima clipă, chiar de ar fi aceasta plăcută, mângâietoare sau ar promite o voluptate nesfârșită. Căci răul e rău prin el însuși și întru totul smintit. Cum să începi, deși nu vrei să împlinești ori, chiar de vezi momeala înfiptă în cârlig, să le înghiți pe amândouă, rând pe rând?! Într-un cuvânt, pentru cei cu mintea neatinsă de patimi, plăcerea ce te desfată o clipă, dar îți aduce o durere nesfârșită, nu poate fi un prieten bun”.

Și, după ce ne învață că nu-i deloc bine să alegem răul cu bună știință, ne spune că:

„Îi e dat bărbatului să îndrăznească și sorții să înșele” sau:

„O podoabă strălucitoare e tăcerea și o citadelă trainică pentru aceia ce o stăpânesc”.

Și, după ce ne mai spune o dată că moderațiunea este o virtute fundamentală în actul guvernării și în comportamentul Prințului și al omului virtuos, împăratul-filosof ne avertizează că este bine să râvnim la *supremul bine*, dar ar fi și mai bine să știm că *dorința aceasta nu poate fi atinsă cu adevărat*.

Manuel Paleologul relativizează mereu lucrurile, după cât se vede, și rămâne neclintit doar în credința sa în Dumnezeu, dar în ceea ce privește modelul Prințului desăvârșit și deplin, el introduce nuanțe. Crede în soartă, dar este de părere că un bărbat vrednic trebuie apreciat *nu după cum îi este soarta, ci după cum se poartă*. De aici și din alte exemple deducem că în formarea Prințului un rol important are, pe lângă divinitate și soartă, omul însuși, pentru că *omul este și opera minții sale*, omul este *produsul rațiunii firii sale* și produsul relațiilor sale, cum zice filosoful creștin Manuel Paleologul, cu *logosul lumii...*

Să rezumăm: trecând prin literatura parenetică a unui filosof și moralist creștin, cu bune lecturi din filosofia grecească și cu un superior talent de meditație, modelul Prințului bizantin sparge într-o oarecare măsură schema tradițională a ocârmuitorului mistic, însumând în ecuația lui morală și spirituală câteva valori noi, cum ar fi acelea ce țin de umanismul creștin de la începutul secolului al XV-lea. De remarcat este, în acest model, nota existențială mai pronunțată și ideea, cum am remarcat, că desăvârșirea omului nu se desăvârșește, ca să spunem astfel, în asceză deplină. Logosul vieții cuprinde și plăcerea, nu numai rugăciunea și abținerea de la plăceri. Nu este de mirare, atunci, că discursul lui Manuel Paleologul a circulat în

Răsăritul european și a inspirat și alte reflecții ce se sincronizează cu scrierile, mai libere, apărute în Occidentul european.

Modelul occidental

1. Erasmus

În *Panegiric pentru Filip* (1504) și, mai ales, în *Educarea principelui creștin* (1516), Desiderius Erasmus din Rotterdam (pe numele lui adevărat Geert Geerts), autorul *Elogiului nebuniei*, face un portret al Principelui desăvârșit, care în viziunea lui umanistă, se identifică în bună parte, cu Principele-filosof, iar a fi filosof, precizează el, „este a fi creștin”. Panegiricul prezintă pe Filip cel Frumos (1478–1506), arhiduce al Austriei, duce de Burgundia, tatăl lui Carol Quintul – regele Spaniei – în termeni exaltați, punându-l mai presus de eroii și de înțelepții Antichității. Filip se întorsese dintr-o călătorie prin Europa și, vorbind de ea, canonicul Erasmus o compară cu călătoriile lui Hercule și Ulise sau cu acelea ale lui Alexandru cel Mare și Cezar. În ochii lui Erasmus, niciuna n-a fost la înălțimea călătoriei săvârșite de Filip și nu s-a bucurat de atâta admirație pe cât se bucură și merită, în continuare, să se bucure călătoria miraculoasă a Prințului pe care îl elogiază, acum, înțeleptul din Rotterdam. Filip pare a avea, de este să-l credem pe panegiristul său, toate calitățile din lume, toate virtuțile însumate pe care le poate avea un principe bun și înțelept. Lauda aceasta nemăsurată, surprinzător la un umanist care detestă lingușirea și prefăcătoria, ar fi enervantă și plictisitoare dacă Erasmus n-ar pune în spatele ei o enormă erudiție și un imens dar speculativ în care intră și un talent poetic ieșit din comun. Ca să-l ridice pe Filip, el dovedește că aventura lui Hercule nu-i decât o tâlhărie fără pereche. Iar despre Ulise scrie, în același scop, că rătăcirea lui pe mare n-ar fi în realitate decât închipuiri șmecherești, sordide, în timp ce călătoria lui Filip este „încărcată de demnitate, încărcată de faimă, încărcată de măreție”⁸.

Călătoriile din antichitate ar sta mai prejos pentru că ele par a fi o evaziune, o fugă, iar scrierile filosofice despre ele nu oferă decât „un soi de înțelepciune somnolentă și goală”. Hadrian pleacă în călătorie îmboldit de curiozitate, pe când Filip este mânat de simțul lui de datorie. Cezar se bate timp de un deceniu cu galii, britanii și germanii, trecând prin mari tulburări și vărsări de sânge, Filip aduce lumină pe unde trece, strălucind ca soarele etc. Iese, după atâtea comparații flatante, un portret alcătuit numai din sublimități, puțin credibil. Erasmus nu ezită să scrie că Principele Filip este un dar al lui Dumnezeu „drag cerului și, pe departe, cel mai bun și mai înzestrat de soartă din toată omenirea”. Lauda crește, în continuare, și se extinde asupra părinților, soției, bunicului. Principele, însuși, însumează în înfățișarea lui trăsăturile lui Marte și Apolo, vitejia mitică a lui Ahile

⁸ Traducere din limba latină de Ioana Costea, Oradea, Editura Ratio și Revelatio, 2010, p. 97.

și înțelepciunea lui Enea, iar Penelopa, Claudia, Cornelia, Porția, Suplicia, Zenobia, Niobe – eroine ale mitologiei și literaturii antice – n-au fost mai cinstite, mai caste, mai devotate, discrete și supuse și mai rodnice decât este principesa Juana, numită și *Juana cea nebună*, soția Prințului Filip. Istoria reală nu se potrivește nici în acest caz (nici în cazul Prințului Filip) cu biografemele Juanei – cea care întrece în virtuți pe toate eroinele mitologiei și ale istoriei antice – cu datele din panegiricul lui Erasmus, o ficțiune, în fapt, care eroizează, sublimizează personajele. Trebuie citită ca atare și apreciată nu pentru adevărul din interiorul ei (cu totul discutabil) cât pentru erudiția, cu adevărat, impresionantă și imaginația bogată a ideilor. Nu știm, de altminteri, dacă în subtextul acestui enorm encomion, care epuizează toate excelențele spiritului și toate virtuțile morale posibile, nu are în subtext și o ironie fină. Oricum, azi îl citim cu această bănuială și chiar cu această dorință obscură, izbăvitoare.

Panegiricul are însă și o notă didactică pentru că, în marginea portretului ideal (și neverosimil), autorul discută, mai obiectiv, condiția unui Principe bun, care îndeplinește pe pământ, „printre muritori” rolul „unui soi de divinitate”, scrie Erasmus. Mesagerul divinității are însă multe obligații și interdicții, aici, pe pământ. Erasmus nu ezită să le precizeze, bizuindu-se pe autenticitatea care-i oferă în continuare modelele, de data aceasta în totalitate pozitive, demne de urmat. De la Cicero preia ideea că acela care exercită funcții publice trebuie să aibă înaintea de orice „meritul integrității și al înțelepciunii”. Să nu folosească, apoi, cruzimea în exercițiul puterii („cruzimea este pentru un rege ceva atât de dezgustător”), să nu fie atins de „stigmatul efeminării” (iată o anti-virtute nepomenită până acum!), să nu accepte în preajma sa *lingușeala* și *calomnia* (păcate vechi, reprimite de mai toată literatura parenetică) și în genere, Principele să reprime „alaiul de vicii familiar Curții principilor – ambiția, aroganța, vanitatea, adulația [...], licențiozitatea, violența și luxul”. Să cultive, în schimb, „artele păcii” și să tindă să fie iubit pentru „totala [sa] omenie”. Gloria obținută în timp de pace este mai de dorit decât gloria obținută pe câmpul de luptă. Pentru un Principe înțelept este *o politică mai bună să obțină o pace injustă, decât să pornească războiul cel mai drept etc.*

Erasmus este mulțumit de veacul său („adevărat veac de aur”) și crede că „alaiul virtuților din vârsta nevinovăției” vor reveni și se vor reînnoi sub veghea Prințului ideal pe care îl imaginează în panegiricul său. În *Institutio principis Christiani* (1516), el reia, amplifică și reordonează despre virtuțile și primejdiile morale ce pândesc pe Principele desăvârșit care, avertizează din nou, în acord cu punctul de vedere al Bisericii, este „un soi de divinitate printre muritori”. O credință deja vulnerabilă în „veacul de aur” (Renașterea) în care Erasmus se simte bine. Și pe care, de altfel, îl reprezintă în literatura lui filosofică și moralistică în chip strălucit. Tratatul este dedicat lui Carol, nepot al neînvinșului Maximilian, care, – comparat cu Alexandru cel Mare – îl întrece pentru că a cucerit lumea și a construit durabil, folosind „artele păcii” nu artele războiului:

„Dar tu, slăvite principe Carol, îl întreci pe Alexandru în noroc și sperăm că deopotrivă vei fi în stare să îl întreci și în înțelepciune. Acela stăpânise, fără îndoială, un imperiu uriaș, dar care nici nu a fost ferit de vărsare de sânge și nici nu a durat după aceea. Tu, născut într-un imperiu plin de strălucire, ești sortit să stăpânești unul încă și mai măreț; așa încât am putea spune că, în vreme ce Alexandru cel Mare se trudea să cucerească, pentru tine ar fi mai trudnic efortul de a ceda o parte din moștenirea ta decât acela de a câștiga ceva în plus. Îi datorezi Celui de sus faptul că ai dobândit un imperiu lipsit de vărsare de sânge și ferit de rău și va depinde acum numai de înțelepciunea ta să îl păstrezi așa, anume neîntinat de sânge și în liniște”.

În aceeași *Închinare* encomiastică, Erasmus citează din *Republica* lui Platon celebra frază despre rolul filosofilor sfetnici într-o bună guvernanta. Fraza citată des și, cum am arătat în alt loc, comentată cu scepticism de cei care se gândesc la rolul nefast avut de Seneca-filosoful ca sfetnic al lui Neron. Bazându-se pe Platon și Plutarh, Erasmus crede însă că sfetnicii înțelepți, adică filosofii i-ar putea „ține în frâu” pe neînțelepții conducători și ar putea asigura o guvernare armonioasă statelor dacă ei ar ajunge la guvernare. Nu filosofii care cercetează *principiile*, ci aceia care cunosc „rostul bunei guvernări după modelul eternei voințe divine”. Precizare importantă. Bunul sfetnic nu este, așadar acela care „strică sufletul principelui cu idei greșite și cu poftă”, ci filosoful care eliberează sufletul Principelui și ale vulgului de „simțirile păcătoase”.

Ca să lămurească mai bine lucrurile, Desiderius Erasmus compune un cod moral al Principelui desăvârșit, în 239 capitole, din care reținem, mai întâi, că atunci Principele bun este ales prin vot după virtuțile lui morale și nu după numele strămoșilor sau performanțelor fizice, cum fac barbarii. El trebuie să aibă, de pildă, un *spirit calm, nu năvalnic* și, în genere, înclinația lui să fie *spre liniște, cumpătate, prudență*, iar preocuparea lui să fie *spre binele public*. Sunt calități de care vorbește toată literatura parenetică, la Vestul și la Estul Europei. Ideea lui Erasmus, preluată de la Aristotel, este că un principe este exemplar dacă are o educație corectă și că cele mai bune și rodnice învățături se fac în copilărie. Este nevoie, în prealabil ca nașterea unui principe să fie cerută divinității prin rugăciuni. Curios! Raționalistul Erasmus introduce în tratatul său despre morala Principelui ideal o notă mistică. Formarea unui „conducător benefic” este condiționată de nașterea unui copil „bun din naștere” și, pentru acest fapt să se întâmple, trebuie solicitată voința divină. De abia după aceea intervine învățătura oamenilor înțelepți pentru a pregăti copilul bun să devină „un principe măreț și înțelept”. Profesorul trebuie să-l *dojenească atunci când greșește fără să-l jignească și să-l laude, când e cazul*, fără să-l lingusească. Este citat, la acest punct, Seneca, un filosof pedagog pe care Erasmus îl respectă și-l urmează. Toate acestea și altele ce țin de suflet și spirit trebuie făcute în spiritul creștinismului. Modelul pedagogic suprem este Iisus, sugerează Erasmus, și educatorul și, mai târziu, sfătuitoarea Principelui, adică *filosoful*, trebuie

să fie, el însuși, creștin. Căci – încă o dată – chiar dacă se folosesc denumiri diferite, din orice alt punct de vedere „a fi filosof” este același lucru cu „a fi creștin” – scrie adversarul lui Luther.

Când vine vorba de noblețea Principelui, necesară oricum („principelui îi șade bine noblețea desăvârșită”), Erasmus atrage atenția că noblețea este de trei feluri: 1. noblețea „născută din virtute și din bună făptuire”, 2. noblețea „[ce] deschide din cunoașterea celor mai onorante discipline” și 3. noblețea „ce se cântărește după chipurile părinților și după blazoanele înaintașilor și după avere”⁹. Traduse în limbaj modern, aceste trei feluri de noblețe sună astfel: *noblețea de merit* (obținută prin meritele proprii), *noblețea de spirit* și doar în al treilea rând *noblețea de sânge*. Aceasta din urmă, nu este suficientă pentru a da măreție și glorie Principelui de Renaștere, sugerează Erasmus. O spune de-a dreptul într-o propoziție: „dacă te străduiești să te arăți strălucit, nu te fâli cu sculpturi sau portrete” (altfel zis, cu chipurile, blazoanele înaintașilor). Virtuțile proprii sunt esențiale. O schimbare importantă intervine, așadar, în Renaștere în ceea ce privește modul de a concepe și judeca imaginea (modelul) prințului perfect. Accentul nu cade aici pe ascendență, ci pe calitățile (virtuțile) obținute și pe *elocvența înfăptuirilor*.

Imaginea bună a Principelui benefic nu se poate constitui însă în afara religiei creștine, mai exact: principele este *o imagine a lui Dumnezeu*, este *reprezentantul lui Dumnezeu*, ceea ce înseamnă trei principii conjugate explică autorul: *o bunătate absolută, o înțelepciune absolută și o putere absolută*. Pe toate acestea Principele trebuie să le cucerească prin înțelepciune și să le folosească în actul guvernării fără cruzime. Iar înțelepciunea (virtute prioritară în codul lui Erasmus) se dobândește prin învățatură, să nu uităm. Învățătura vine din cărțile pe care Principele trebuie să le citească, din aforisme și maxime. Numai așa el poate ajunge să fie în același timp cârmuitor „și harnic, și bun, și înțelept”, nu un tiran. Adică nu unul care crede că *statul sunt eu*, ci altul, înțelept, care este conștient că el, principele, este servitorul statului. Modelele antice la care trimite mereu Erasmus sunt Platon și Aristotel, în speță învățăturile lor notate în *Republica* și *Politica*, iar în ceea ce privește personalitățile istoriei, numele cel mai des citat este, ca și în alte scrieri parentice din epocă, Alexandru cel Mare. Principele ideal este, după vorba lui Platon, reluată de Erasmus, *un paznic* al Republicii (statului), iar virtutea paznicului (și aici intervine viziunea renașcentistă a lui Erasmus) se bazează, în fapt, pe un cumul de virtuți morale și spirituale în care intră, deopotrivă, cele trei principii ale divinității și, ca element nou și determinant, *cunoașterea sau voința de cunoaștere* ce duce la înțelepciune.

Față de modelul prințului medieval (*desăvârșit și întreg*) apare, în *forma mentis* pe care Erasmus și, după el, Castiglione și alți filosofi și moraliști de la începutul acestui secol de răscruce (secolul al XVI-lea european) o imaginează și o propune, apare, zic, criteriul cunoașterii lumii din afară dublat de criteriul (virtutea)

⁹ Desiderius Erasmus, *Educarea principelui creștin*, ed. cit., p. 179.

cunoașterii de sine. Altfel zis: omul este o creație a lui Dumnezeu și este gândit ca o imagine a divinității, dar omul se construiește, în interior, pe sine și ajunge să se definească, așa cum vor spune mai târziu filosofi (dacă n-au spus chiar mai înainte!) nu numai prin *a fi*, *a avea*, dar și prin *a face*. A face și a *se face*. Prințul creștin al lui Erasmus trebuie să cunoască aceste trei verbe fundamentale care definesc omul în genere. Pe primele două le evocase deja înțeleptul Augustin.

2. Machiavelli

Ca să-și consolideze puterea, odată ce-a cucerit un principat nou, Principele trebuie să facă în așa fel încât să dispară tot neamul vechiului principe. Să nu scoată repede legi noi, nici să elimine dările. Există, apoi, trei moduri de a stăpâni o țară nou cucerită: primul este cel deja anunțat (ștergerea urmelor vechii puteri, începând cu nimicirea familiei principelui înlăturat), apoi noul principe să se stabilească în țara pe care a cucerit-o și, al treilea, să lase țara să se conducă după legile vechi, cerându-i un nou tribut și un guvern fidel noii stăpâniri. Bine este ca Principele și oamenii lui să-i dezbină pe locuitori, ațâțând urile vechi și diferențele, inevitabile, dintre ei. Cum această politică nu este totdeauna eficientă, mai sigură este – recomandă Machiavelli – distrugerea. Ea nu dă greș. Principele trebuie să fie autoritar și, în același timp, abil. Ca să-și învingă dușmanii, el trebuie să știe să se facă *iubit și temut* de popor. Când nu izbutește să-l convingă cu vorbe bune, prietenești, să nu ezite să folosească *înșelăciunea* și chiar *forța*. *Frica* este mai eficientă în exercițiul puterii decât toleranța. Cruzimile trebuie făcute rar, dar bine, adică fără ezitare, pentru a-și produce efectul de intimidare și a provoca teamă. Binefacerile – dacă este strategic necesar să le facă – trebuie făcute încet, pe îndelete, pentru a prelungi în popor sentimentul de bine.

Modelul Principelui perfect este, după Machiavelli, ducele Valentino, cunoscut cu numele de Cezar Borgia, fiul papei Alexandru al VI-lea. Acesta din urmă a reușit să se impună prin înșelăciune. Cunoscând bine firea omenească, el promitea tuturor ceva și făcea, în realitate, altceva. Cezar Borgia, fiul său, și-a întrecut tatăl prin abilitate și cruzime, știind să fie, după împrejurări, leu sau vulpe, feroce și prefăcut, fără scrupule și, la nevoie, tolerant... Numai așa poți stăpâni *Republica* și pe oamenii ei sfâșiați de uri vechi și profunde. Pe scurt, Principele trebuie să știe să fie „animal și om” – scrie Machiavelli în capitolul al XVII-lea din tratatul său, bazându-se pe scriitorii antici. Centaurul Chiron, maestrul (azi am spune: *le maître à penser!*) lui Ahile, Iason și Hercule, este, după autorul *Principelui*, simbolul acestei alianțe alegorice dintre animal și om, indispensabile în actul politic. Leul este puternic, dar nu știe să evite cursele ce i se întind, vulpea este șireată, dar are și ea un cusur: nu știe să se apere de lupi și, în consecință, poate fi sfâșiată. Traducând această alegorie în termeni politici, Machiavelli face acest portret al Principelui puternic și eficient:

„Așadar, nu este necesar ca un principe să aibă toate însușirile despre care am vorbit mai sus, dar trebuie să pară că le are. Ba chiar voi îndrăzni să spun că dacă le

are și le folosește mereu, îi sunt dăunătoare, dacă numai pare că le are, îi vor fi folositoare; astfel, faptul de a părea milos, statornic, omenos, cinstit și credincios este de ajutor; totodată va trebui să fie gata oricând ca, atunci când nu trebuie să pară astfel, să poată și să știe să se comporte tocmai pe dos. Și mai trebuie să înțelegem că un principe, și mai cu seamă un principe nou, nu poate să respecte toate aceste virtuți pentru care oamenii sunt considerați în general buni, deoarece, pentru a-și păstra statul, este constrâns adeseori să acționeze împotriva cuvântului dat, împotriva milei, a omeniei, a credinței în Dumnezeu. Și de aceea sufletul lui trebuie să fie întotdeauna gata să se îndrepte după cum îi poruncesc vânturile sorții și schimbarea condițiilor și, așa cum am mai spus, să nu se îndepărteze de ceea ce este bine, dar să știe să facă și răul, dacă e nevoie”¹⁰.

În privința ideii care circulă în literatura parenetică din epocă – și anume că Principele înțelept trebuie să-și ia sfetnici înțelepți – Machiavelli se arată mai degrabă sceptic. El pleacă de la convingerea că Principele este înconjurat, de regulă, de oportuniști și lingușitori, nu de oameni cinstiți și înțelepți. Apoi, dacă știe să se înconjoare de sfetnici buni, aceștia au păreri diferite și-i spun azi una, mâine alta. Cum să aleagă, atunci, sfatul bun? Principele să se sfătuiască, adevărat, cu oamenii din jurul lui, „dar numai atunci când vrea el și nu când vor alții”. Și, dacă le cere sfatul, Principele să știe să deslușească adevărul de minciună în ceea ce i se spune. Cu alte vorbe, să fie el însuși un om înțelept. Altfel, lucrurile se încurcă și merg spre catastrofă. Căci, avertizează strategul florentin:

„Căci e o regulă generală, care nu dă greș vreodată, și anume că un principe care nu este înțelept el însuși, nu poate să fie sfătuit cu folos, afară dacă printr-o întâmplare fericită nu a avut norocul să-și pună toată încrederea într-un singur om care să-l conducă în totul și să fie el însuși un om de o înțelepciune desăvârșită. În cazul acesta, lucrurile ar putea să meargă bine, dar totul ar dura prea puțin, deoarece un astfel de ministru, nu peste multă vreme, i-ar lua puterea. Dacă un principe, care nu este el însuși un înțelept, se sfătuiește cu mai mulți, negăsind părerile lor puse cap la cap, nu va putea să le pună el însuși de acord. Altfel, fiecare dintre sfetnici se va gândi la interesul propriu, iar principele nu va ști nici să-i îndrepte, nici să afle ce le trece prin minte. Dar nici nu pot fi găsiți sfetnici de acest fel; căci, oricum i-ai alege, oamenii se vor dovedi totdeauna răi, dacă o nevoie oarecare nu-i va constrânge să fie buni. Așadar, ajungem la concluzia că sfaturile bune, de la oricine ar veni, trebuie să fie urmarea înțelepciunii principelui, iar nu înțelepciunea principelui să vină din sfaturile bune ale supușilor”¹¹.

Este limpede: Machiavelli vedea mai lucid treburile puterii și răstoarnă mitul sfetnicului filosof. Filosoful poate fi un sfetnic bun al puterii, dacă acela ce deține și exercită puterea (Principele) este, el însuși, înțelept. Altminteri, scenariul puterii și al înțelepciunii se încurcă rău. Sceptic se arată autorul *Principelui* și în ceea ce

¹⁰ Niccolò Machiavelli, *Principele*, traducere, ediție îngrijită, studiu introductiv și cronologie de Lucian Pop, Editura Cartex, 2016.

¹¹ Apud ed. cit., p. 123–124.

privește noțiunea de *soartă* (destin) des invocată, când este vorba de *putere*, *bine*, *fericire*, *plenitudine morală*, *noroc* și *nenoroc*, și de formarea și comportamentul omului desăvârșit în scrierile medievale și renașcentiste. Fericit este cel care „poate să se dea după vremuri”, iar nefericit e acela care e „în dezacord cu vremurile”, scrie Machiavelli în ultimele capitole ale lucrării sale. Nici *binele*, *fericirea*, *firea omului*, nici *vremurile*, de bună seamă, nu sunt statornice. Nici chiar *soarta*. Și atunci? Atunci, încheie moralistul cinic și lucid Machiavelli, atunci „închei prin a spune că, dacă soarta se schimbă, iar oamenii rămân neschimbați în atitudinile lor, sunt fericiți atâta vreme cât îi sunt pe potrivă și nefericiți, dacă nu sunt. Și mă gândesc că e mai bine să fii violent decât precaut, deoarece soarta este ca și femeia: dacă vrei s-o stăpânești, trebuie s-o bați și s-o contrazici. Îmi dau seama că se lasă învinsă mai mult de aceștia, decât de cei care o fac în mod cumpătat. Și fiind femeie, e întotdeauna prietenă a celor tineri, deoarece aceștia sunt mai puțin prevăzători, mai violenți și i se impun cu mai multă îndrăzneală”.

Văzând câtă nedesăvârșire și nestatornicie există în lume și, mai ales, în politică (știința puterii), se pune întrebarea câtă desăvârșire și statornicie poate avea un Principe care ajunge să guverneze nedesăvârșirile și nestatorniciile supușilor săi? Este întrebarea pe care ți-o pui când citești acest tratat scris de un om lucid care nu amestecă pe Dumnezeu în știința (arta) și strategiile puterii. Îl citează rar și nici de biserică nu face mare caz. Mai mult, pe cardinali îi consideră nocivi când se amestecă în afacerile politice, iar Papei Alexandru al VI-lea îi face, s-a reținut, un portret negativ. Pe Dumnezeu îl citează rar, metaforic, când este să dea o pildă sau să elucideze un fapt din istorie. Rostul divinității nu se vede prea limpede în treburile Republicii, așa cum o imaginează acest politologi vizionar și demitizant, lucid până la cinism, cum se arată secretarul Republicii Florentine. „Dumnezeu nu voiește să săvârșească totul, pentru a nu ne lua voința liberă și partea de glorie ce ni se cuvine” – scrie el cu vădită convingere în ultimul capitol al *Principelui*, îndemnându-i pe italieni să se unească. Și adaugă: „Restul voi să-l faceți”. Vom vedea de îndată că în scrierile parenetice răsăritene (în literatura bizantină, în genere), Dumnezeu este prezent în toate ipostazele și în toate actele unui principe bun și înțelept. Înțelepciunea acestuia începe cu credința creștină, iar desăvârșirea și întregirea lui, ca om, nu se poate închipui fără evlavie față de divinitate. Principele lui Machiavelli este un produs al politicii și, deci, al circumstanțelor. Principele răsăritean stă și el sub vreme și este produs al vremilor, dar harul și toate virtuțile lui vin de la Dumnezeu și depind de ordinea divină.

3. Curteanul lui Baldesar Castiglione

Merită a fi citat, fiind vorba de educația Principelui și, în genere, de formarea omului exemplar – modelul lumii europene de la începutul secolului al XVI-lea, *Curteanul*¹² italianului Baldesar Castiglione (1478–1529) – diplomat, om de litere,

¹² Baldesar Castiglione, *Curteanul*, traducere, prefață și note de Eta Boeriu, București, Editura pentru Literatură Universală, 1967.

prieten cu Rafael și, o vreme, atașat de Curtea lui Carol Quintul, în fine, eclesiast. Cartea a fost scrisă între 1508 și 1516 și tipărită în 1528 la Veneția. Sainte-Beuve spune despre autor că e cel care a alcătuit „codul omului de curte”. *Curteanul* (tradus în franceză sub titlul *Le Parfait Courtisan!*) este, într-adevăr, un cod moral și estetic al omului ce trăiește în preajma unui prinț în epoca Renașterii, dar este, în egală măsură, o operă de meditație (despre pregătirea și comportamentul curtezanului perfect, despre modul cum se poartă față de femei, cum se îmbracă, despre prietenie, iubire, morală și despre relația pe care trebuie s-o aibă omul instruit cu artele și jocurile de societate. Un manual complex în care reflecția morală foarte fină se unește cu imaginația romanescă. *Curteanul* poate fi considerat până la un punct un *roman de formare* și un *roman*, în egală măsură, *de moravuri* în epoca Renașterii italiene. Un număr de minți (cavaleri) luminate se adună seară de seară în casa ducelui de Urbino și, ca în scrierile lui Boccaccio, povestesc nu istorii erotice scandaloase, ci discută, ca într-un simpozion, despre însușirile pe care trebuie să le aibă și să le cultive un curtezan desăvârșit. Modelul, precizează autorul, este acela pe care îl recomandă Antichitatea („o amintire scumpă nouă”). Cum ducele se culca devreme din pricina betșugurilor pe care le are, convorbirile au loc în prezența ducesei Elisabeta Gonzaga și a cumnatei sale, Emilia Pia, femei cultivate, pline, amândouă, de înțelepciune și virtute.

Discuția are loc după cină și este însoțită, de regulă, de muzică, dansuri și jocuri iscusite. La toate acestea participă, ne mai spune autorul (aflat atunci cu o misiune la Londra, dar bine informat asupra acestor petreceri complexe, dovadă că le pune pe toate într-o narațiune detaliată), oameni vestiți ai momentului, ca seniorul Gasparo Pallavicino, Messer Pietro Bembo – cardinal erudit, cunoscut pentru studiile sale despre opera lui Cicero –, Federico de Fregoso – arhiepiscop de Salerno –, strălucitorul, zice Castiglione, Juliano de Medici – poet, în realitate, obscur, fiul cel mic al vestitului Lorenzo Magnificul –, Pietro de Napoli și alți „cavaleri de viță” – ține să ne asigure naratorul acestui seminar de Renaștere în care toate părerile sunt, principial, acceptate, cu condiția ca ele să fie elocvente. Acceptate și discutabile. Un joc al spiritului liber, condus cu abilitate de ducesa Elisabeta, despre *curtenie* (curtoazie) sub toate ipostazele ei și, cum am precizat, despre curteanul desăvârșit (*perfect*). O dezbatere lungă, inteligentă, cu vorbe de spirit și speculații morale fine, urmate de istorii luate din cărțile anticilor sau din viața mondenă de la curte, în fine, un adevărat *tournoi d'éloquence*, în manieră italiană, într-o libertate deplină a spiritului. Nu lipsește din el o notă de finețe și chiar o notă de frivolitate, din moment ce invitații ducesei de Gonzaga își pun și problema dacă un curtean desăvârșit trebuie să-și încârlionțeze sau nu pletele sau dacă gesturile lui să fie gingașe ori doar molatice, în fine, dacă statura lui să fie înaltă sau scurtă. Opinia admisă este că statura nu trebuie să fie nici prea înaltă, nici prea scundă, mișcările lui să fie sprintene și să sugereze forță. O primă concluzie, în ceea ce privește înfățișarea și calitățile trupului, este că, bine legat, armonios alcătuit, ager la minte și iute în mișcări, curteanul-model trebuie să cunoască și să știe să folosească fără cusur știința (arta) armelor, dar să știe să se coboare, când

este cazul, și la „îndeletniciri mai blânde și tihnite”. Să fie, de pildă, grațios („să fure această grație de la cei ce socotește el c-o au, și de la fiecare tocmai acea parte pe care o găsește mai vrednică de laude”), să cunoască și să practice jocurile de salon și, când face ceva, să facă fără ostentație, pentru că – remarcă unul dintre *debateur*-ii lui Castiglione – „adevărata artă e aceea doar ce nu se dă pe față; și întru nimic nu trebuie să te căznești mai mult decât în faptul de a o ascunde: căci dacă o dai pe față, îți pierzi curând încrederea și stima”. Se profilează deja modelul curteanului: bine și armonios alcătuit la trup (un ideal estetic), destoinic mânuitor de arme (virtutea războinică), el trebuie să aibă, neapărat, și virtuțile, grațiile unui perfect om de lume. Cea dintâi însușire a lui este aceea de a nu fi afectat. Să fie, adică, scutit de „pacostea afectării”, cum spune un personaj din acest colocviu la care participă numai spirite înalte, aristocrați ai bunelor maniere. „Armonia prea căutată” nu dă nici ea bine, după cum nici „stăruința excesivă” nu este de recomandat. Omul trebuie să se poarte firesc și să evite nenaturalul în toate. Dacă a călătorit în străinătăți, să nu înceapă să vorbească *romana* (limba vulgară), să evite „înfloriturile” în limbaj și să nu folosească, ostentativ, cuvinte vechi, este de părere ducesa Elisabeta. Punctul ei de vedere este rațional și are o notă judicios estetică în ceea ce privește limba scrisă și limba vorbită. În amândouă trebuie să stăpânească buna rânduială și moderația. Curteanul bine educat să arate, când apare în lume, „măreție și strălucire”, iar când vorbește, să nu vorbească „nici prea subțire ori galeș ca o femeie, nici într-atât de aspru și înfricoșător, încât să aducă a glas de cioban, ci limpede, pătrunzător, curat și bine încheșat”.

După lipsa de afectare, virtuoaasa modestie, limbajul potrivit, vine la rând *bunătatea și dragostea de carte*. Curteanul trebuie să le dobândească neapărat. Cine nu cunoaște „dulceața dragostei de carte” nu ajunge să cunoască și să măsoare măreția gloriei. În acest punct apar în discuție și primele modele din trecut: Alexandru cel Mare și François I. *Iliada* era cartea de căpătâi a lui Alexandru, iar Regele François I pune mai presus de orice literatura. Curteanul, pentru a cuceri desăvârșirea, trebuie, așadar, să ia aminte. Să nu ignore, apoi, limbile clasice (greaca și latina) și, pentru a deveni un om deplin, trebuie să cunoască muzica. Seneca a învățat să cânte la chitară la bătrânețe, iar Chiron l-a învățat pe Ahile să cânte la citeră. În fine, curteanul să știe că și pictura și sculptura și, în genere, toate artele fac parte din zestrea educației sale. Antichitatea este și la acest capitol exemplul de urmat. Contele și Doamna Emilia, care dezvoltă această temă, vorbesc de *desfătarea* pe care o produc pictura și sculptura și aduc, din nou, exemplul antichității care a prețuit artele și pe artiști. Alexandru cel Mare, care-l îndrăgea mult pe Apelles din Efes, este, iarăși, un punct de referință pentru modelul pe care îl propun, în plină Renaștere, personajele lui Castiglione.

Aria dezbaterii se lărgește, în cărțile (capitolele) următoare (sunt patru la număr), acolo unde vine vorba de portretul ideal al *femeii curtezane*, de cinste, devotament, prietenie, de sentimentul datoriei față de Prinț și, desigur, de *onoare*, care trebuie să existe în orice formă a *curteniei*. Sunt idei care au intrat, între timp,

în manualele de educație și în codul moral al omului civilizată. La începutul secolului al XVI-lea ele marcau ruptura cu tipul de viață medieval și, în genere, cu ceea ce filosofi de mai târziu au numit: modul omului de a se percepe pe el însuși și de a se situa în universul din afară. Renașterea aduce în prim-plan *cunoașterea și plenitudinea*, în locul modelului *Misticului*, specific Evului Mediu, apare *Călătorul* (descoperitorul), *Vizionarul*, *Omul cu spiritul dezmarginat* – cum ar spune Lucian Blaga. Se desacralizează el, cum îi reproșează mai târziu teologii ortodoxiei, sau dau sacrului altă funcție în viața de toate zilele, asociindu-i valorile umanismului și ale esteticului?

Ca să răspundem, să vedem ce gândesc personajele lui Castiglione despre această chestiune. Cum arată *omul deplin* reprezentat de *curteanul perfect*? O primă observație este că omul desăvârșit despre care este vorba în *Curteanul* și pe care încearcă să-l definească, în calitățile lui dominante, este mai puțin Principele, ci omul din preajma Principelui: sfătuitorul, companionul, om de arme și, în acest timp, om de lume și om de carte. În raport cu *Sfântul* (misticul) și *Cavalerul* (războinicul) – modelele Evului Mediu – omul Renașterii vine, între altele, cu pasiunea lui de a cunoaște și cu dorința lui de a fi fericit, sociabil, plăcut, om de spirit. El își păstrează sentimentul de datorie față de Principe (se angajează să-l iubească mai presus de orice), dar vrea să se construiască, pe dinăuntru, și pe sine însuși. Dovadă că se iubește tot atât de mult și pe sine, nu știm dacă mai presus de devotamentul lui, dar, în mod sigur, cu aceeași ardoare și perseverență. Selectăm din cartea lui Castiglione câteva caracteristici ale perfectului curtean. El trebuie să aibă, de exemplu, „un fel plăcut și cuviincios de a sta de vorbă cu ceilalți”, să fie politicos și discret, „să nu pătrundă niciodată cu seniorul în odaia lui ori în alte încăperi tănuite”, în fine, să nu înceapă vorba în fața seniorului, dacă nu este invitat s-o facă și, dacă vorbește, să nu se întindă la vorbă. Recomandările continuă. Ele cuprind o arie vastă de subiecte. Curteanul să se arate mai modest decât este rangul său, să se ferească de favoruri, să dovedească mereu, în manifestările sale publice, sobrietate și cumpătate, eleganța lui să fie, de asemenea, cumpătată, să nu poarte veșminte prea bogate etc. Să urmeze, în această privință, pe seniorii spanioli, care sunt mai serioși și par a fi „adevărații maeștri în curtenie”, spre deosebire de francezi care sunt îngâmfați, lăudaroși și împopoțonați cu panglici și alte lucruri sclipitoare. Curteanul perfect are și îndatoriri. În primul rând, morale. Nu trebuie, de pildă, să-l părăsească pe seniorul său la nevoie. „Că e rușine” – zice un participant la această agoră a bunelor maniere. Legea prioritară de comportament începe cu *onoarea*, care, dacă nu este, nimic nu este, și continuă cu *decenta, grația, modestia*, dar și cu *priceperea, abilitatea, inteligența și râsul frumos, harul de a povesti și de a face glume*. Pe toate trebuie să le știe curteanul, în toate trebuie să exceleze. Chiar și în jocul de șah, care are însă cusurul de a cere să-l știi bine pentru a câștiga, iar dacă câștigi, nu mai ai cu cine juca... Așadar, curteanul trebuie să performeze și ca om de societate, pe scurt, ca *om de spirit*, să cunoască și să practice artele, de la literatură la muzică și artele plastice. Și aici

Antichitatea, pe care Renașterea o reabilitează, o revalorifică și o cultivă, oferă modele. Ahile învățase să cânte la citeră, Alexandru cel Mare iubea muzica și cânta frumos, în fine, se spune că, la vârsta cărunteții, Socrate începe să învețe să cânte la un instrument de coarde.

Omul renescentist nu este deplin dacă, pe lângă virtuțile trupului și ale spiritului, nu stăpânește și pe acelea ale inimii. Iubirea este o temă ce revine în tratatul pe care îl discutăm aici. Iubirea și prietenia. *Iubirea* – spune Pietro Bembo – „este o revărsare a bunătății dumnezeiești”, *frumusețea* – zice alt conviv sau poate autorul în cartea a IV-a (aceea care trage concluziile) – este cea care deschide alaiul virtuților, „e începutul tuturor celorlalte”. Frumusețea însoțită de bunătate: „nedeslușita frumusețe a bunătății supreme”. Curteanul perfect trebuie să-și stăpânească pasiunile, să nu se grăbească, să-și păstreze cumpătul de care a fost mereu vorba până acum? Trebuie, dar nu de tot, pentru că, avertizează cineva: „înfrânarea este o virtute incompletă”... Pot iubi bătrânii fără a se face de râs? Este dragostea doar apanajul tinereții? Și acest subiect este dezbătut îndelung de înțelepții de la Curtea ducelui de Urbino sub veghea (în Cartea a IV-a) ducesei Eleonora Gonzaga, soția noului duce Francesco Maria Rovere, succesoarea Elisabetei... Pietro Bembo, cardinalul, face teoria *celor trei virtuți cunoscătoare* („prin simțuri”, „prin judecată” și „prin minte”) și ajunge la concluzia că iubirea simțurilor stă rău la orice vârstă (bătrânii, oricum, trebuie să se ferească de ea, pentru a nu deveni vulnerabili) și că, *dacă dorințele se lasă conduse de judecată*, bătrânii se pot apropia și bucura de frumusețea feminității și, deci, de iubire: „căci frumusețea e bună și e sfântă”... Omul desăvârșit al Renașterii poate fi, așadar, fericit la orice vârstă, dacă... Dacă pasiunile lui sunt controlate de rațiune...

Trecând peste alte prevederi ale codului moral, surprinde interesul pe care îl arată personajele lui Castiglione (personaje-actori, oameni de opinie, cu o bună poziție socială, învățați, cu talent de moraliști), îl arată, zic, limbajului și, am putea spune, discursului public al curteanului. Retorica face parte din etica și estetica *omului de curte*. Așa că el trebuie învățat ce să vorbească și, mai ales, cum să vorbească. Este pregătit să și tacă, spunându-se de mai multe ori nu că tăcerea este de aur, dar că, uneori, în prezența Principelui este mai bine să taci decât să te repezi să vorbești. Oricum, e bine, este civilizată, am văzut, să nu iei vorba înaintea *Ocârmuitorului*, oricare ar fi el. Iar dacă ești întrebat, să vorbești scurt, fără mari înflorituri și fără poticneli. Curteanul desăvârșit trebuie să știe cum să spună vorbele de duh, când și cum să râdă. Este și aici o tehnică, un mod nobil de a povesti și de a-și exprima bucuria sau doliul spiritului. Invitații ducesei Elisabeta sau ai urmașei sale, ducesa Eleonora, au păreri și în aceste chestiuni delicate, convingi că, pentru a fi un bun curtean, nu-i suficient cu ce te naști, este necesară și o educație ce trebuie să cuprindă trupul și spiritul, în totalitatea atributelor și manifestărilor. Căci caracterul și inteligența omului se văd după cum gândește, să zicem, pe Dumnezeu, dar și după cum se poartă cu o femeie. Capitolul dedicat femeii și, fatal, iubirii (sub toate formele ei) este amplu și controversat. Amplu

pentru că seniorii au o vastă experiență în materie, iar cei care-i ascultă și-i judecă (în speță ducesa și cumnata ei) sunt femei cultivate, cu spiritul liber, intervenind prompt când vreunul din convivi – de pildă, senior Gasparo – arată prea mult scepticism în ceea ce privește virtuțile femeii. Messer Gasparo face filosofia sexelor, zicând că femeia *reprezintă materia*, iar bărbatul *se aseamănă formei* și, după cum forma este superioară materiei germinative, așa și bărbatul este cu mult mai perfect decât femeia. Magnifico Juliano intervine în discuție, susținând și el ideea că femeia este imperfectă, dar are în imperfecțiunea ei și elemente pozitive: este statornică și dâră, în timp ce bărbatul e nestatornic... Ducesa Emilia respinge, se înțelege, aceste scepticisme ce bat spre misoginie. Replica ei nu-i lipsită de o ironie subțire, împăciuitoare. Messer Cesare Gonzaga aduce argumentul (cam slab, vădit minimalizant) că, fără femei strălucite, Curtea Prințului ar fi tristă și curteanul perfect și-ar pierde farmecul și strălucirea, neavând un stimulent puternic. Așadar, *curtenia* are nevoie, pentru a fi în plenitudinea ei, și de o *femeie-curtezană* care, în afară de frumusețea ei (frumusețea este cea dintâi virtute a sa), trebuie să fie de o cinste ireproșabilă, să fie prevăzătoare, să aibă grație și să știe să converseze cu oricine despre lucruri „cinstite și plăcute”.

Sunt, în acest cod de bună purtare, și interdicții: *femeia să nu rostească vorbe deșucheate, să nu aibă apucături nerușinate, să nu chicotească pe înfundate și să nu se laude prea tare, seriozitatea ei (necesară) să fie îndulcită de înțelepciune și bunătate*. Fapt curios: i se interzice femeii de la Curte să cânte din fluier (nu se aduc argumente), să călărească, să mânuiască armele, să bată mingea, să se lupte... Seniorul Magnifico crede că este urât ca o femeie să bată toba sau să sufle în trâmbiță. Când este invitată la dans sau să cânte din instrumente mai delicate decât cele citate mai înainte, să se lase rugată și, dacă acceptă, să manifeste sficiune și să manifeste „acea nobilă rușinare ce e potrivnică nerușinării”. În fine, după varii confruntări, elogii și nuanțe, delimitări, scepticisme amabile și delicate recriminări, naratorii lui Castiglione cad de acord că, dincolo de funcția decorativă, femeia are și alte rosturi și virtuți. Cu grațiile și imperfecțiunile sale, ea nu poate lipsi din tabloul unei curtenii perfecte:

„Căci așa după cum nici o curte, oricât de mare ar fi, nu poate avea fără femei nici strălucire, nici veselie, nici podoabe de preț în sânul ei, tot așa nici curtean nu poate fi care să aibă farmec, să fie întotdeauna plăcut și îndrăzneț, să știe a săvârși frumoase fapte cavalierești, dacă în toate acestea n-ar fi îmboldit de cunoașterea, de dragostea și de plăcerea pe care i-o oferă femeile; și chiar și faptul însuși de a vorbi despre curtean e un lucru nedesăvârșit în sine, dacă femeile, dându-și și ele părerea, nu-și aduc partea lor de gingășie, prin care împodobesc și fac a fi într-adevăr desăvârșită curtenia”.

Seniorul Magnifico pune punct acestui *tournoi* discursiv, care nu are o pronunțată notă frivolă, deși subiectul încurajează de regulă această nuanță. Oameni de Renaștere, oaspeții Ducelui de Urbino definesc, în fond, noua concepție despre *femeia de curte*, eliberând-o în bună parte de prejudecățile Evului Mediu. Ea își

câștigă o parte din drepturile (virtuțile) bărbatului. Nu pe toate, dar două, în mod cert, dacă ne luăm după portretul pe care-l face Messer Roberto de Bari, după ce ascultă toate punctele de vedere exprimate în această societate de seniori inteligenți: dreptul, întâi, de a deveni subiect de dezbatere liberă (altfel zis: de a intra pe scena socială înaltă) și dreptul de a avea acces la desăvârșire. Sau, cum scrie un autor modern, femeia capătă în Renaștere dreptul (statutul) de a fi mai mult decât o *femeie-peisaj* (sau o *femeie-păpușă*) și de a fi, deci, admirată ca obiect estetic, dreptul de a se bucura, liber, de frumusețea și farmecul ei și de a fi respectată:

„De aceea vreau ca doamna mea de curte – spune Magnifico – să nu pară – prin vorbe și fapte necinstite – că-i gata să se dea oricui o vrea și nici să încerce a amăgi, pre câte îi stă în putință, ochii și vrerea celui ce-o privește, ci dimpotrivă, prin meritele ei și prin purtările-i alese, prin frumusețea și prin farmecul ei să inspire celui ce o vede acea dragoste adevărată pe care o simți în mod firesc față de toate lucrurile plăcute și acel respect ce spulberă întotdeauna nădejdea celui care se gândește la lucruri necinstite. Acela dar, care va fi iubit de o asemenea femeie, pe bună dreptate va trebui să se mulțumească cu orice dovadă, cât de mică, și să prețuiască mat mult o singură privire de dragoste din partea ei, decât faptul de-a fi stăpân pe toate celelalte dovezi pe care le-ar putea avea; iar întru cât mă privește, eu nu știu zău ce alta i-aș mai putea dori acestei doamne, decât să fie iubită de un curtean atât de desăvârșit ca cel pe care ni l-au zugrăvit acești domni, și ea de așșideri să-l iubească, astfel încât să ajungă amândoi la culmile desăvârșirii”.

Dar *curteanul desăvârșit*? Cum apare el în această inteligentă, fermecătoare narațiune dialogică, boccacciană, plasată tematic în sferă morală și estetică? După ce l-au cercetat și *l-au descusut* în comportamentul, virtuțile, înfrânările și abaterile, slăbiciunile posibile și imposibile, personajele-naratori din romanul-eseu al lui Castiglione fac o sinteză preluată de autor, aducând în discuție, ca modele ale Antichității, pe Alexandru cel Mare și Dione Siracuzanul și pe sfetnicii lor, filosofii Aristotel și Platon. Modelul Prințului din Renaștere trebuie să pornească, așadar, de la această înfrățire dintre *putere și filosofie*. Puterea, la rândul ei, reprezintă o sumă de virtuți morale (nu numai acelea ale cavalerului din Evul Mediu) și trebuie însoțită, totdeauna, de înțelepciunea filosofului-sfetnic. *Curteanul desăvârșit* trebuie să urmeze acest model, să fie, altfel spus, ca și stăpânul lui (Principele), un om de lume perfect și un înțelept (un filosof) sau un om de fapte ca Ahile și un Fenice care l-a învățat cum să vorbească și ce să facă. Homer este doar un punct de plecare pe calea desăvârșirilor. Aristotel și Platon vin să desăvârșescă prin filosofia lor desăvârșirea Prințului și a Curteanului său în epoca Renașterii. Merită să reproducem acest fragment care, evocând figurile mari ale Antichității, înfrățeste, din nou, în epoca emergenței umanismului european, pe *omul puterii* cu *omul cunoașterii* într-un model ideal: *Prințul și Curteanul-filosof și om de lume*. Nu-i o prea mare cutezanță să-i propui, la 1528, ca sfetnici ai puterii, pe Aristotel și Platon? Nu-i o pură ficțiune să-l aduci pe scenă și să-l recomanzi, ca model de acțiune, pe Alexandru cel Mare?

Baldesar Castiglione îndrăznește să propună acest model de existență ce cumulează virtuțile spiritului cu virtuțile trupului și ale caracterului:

„Și nici nu cred că Aristotel și Platon s-ar fi simțit înjosiți de denumirea de curtean desăvârșit, deoarece e limpede că s-au îndeletnicit și ei cu meșteșugul curteniei și au trudit către acest scop, unul cu Alexandru cel Mare, iar celălalt cu regii Siciliei. Și deoarece este de datoria unui bun curtean să cunoască firea și înclinările principelui său și astfel, după nevoi și împrejurări, să-i câștige cu iscusință bunăvoința, așa precum am spus – pe acele căi ce-l fac să ajungă neîndoios la țintă căutând apoi a-l îndruma către virtute – Aristotel a cunoscut așa de bine firea lui Alexandru și cu atâta îndemănare a știut să țină seama de ea, încât acesta l-a iubit și preacinstit mai vârtos decât pe un părinte, drept care printre multe alte semne pe care Alexandru i le-a dat drept mărturie a bunăvoinței sale, a fost și acela de-a reclădi Stagira, orașul său de baștină, care fusese nimicim odinioară; iar Aristotel – în afară de faptul că l-a îndrumat către acea țintă glorioasă, dorința adică de a face astfel ca întreaga lume să devină o patrie a tuturor și oamenii să alcătuiască un singur popor, care să viețuiască în prietenie și bună înțelegere, sub o singură cârmuire și o singură lege, care să strălucească pentru toți la fel, întocmai ca lumina soarelui – l-a îndrumat și în științele naturii și în dobândirea virtuților sufletești cu atâta măiestrie, încât a făcut din el un om nespus de înțelept, de puternic, de cumpătat-și un adevărat filosof”.

După cum se poate deduce din acest lung citat, *Principele* este, aici, o carte deschisă, iar sfetnicul (*Curteanul*) are un rol multiplu: este, mai întâi, un îndrumător (modelator) care-l învață pe Principe, ca pe un elev, științele naturii și modul în care să dobândească virtuțile sufletești, dar și cum să guverneze și cum să se poarte în lumea pe care o păstorește... Rol, încă o dată, multiplu și greu. Sfetnicul-filosof nu-i numai filosof, este și un om practic, competența lui se întinde de la agricultură la tainele familiei... În toate trebuie să fie priceput și să știe să modeleze naturile refractare. Iar când își dă seama că nu poate îndrepta un principe înrăit în vicii, e bine să-l părăsească. Înțeleptul nu trebuie să slujească la infinit răul irecuperabil. Înțeleptul, talentatul, scilpitorul Castiglione vorbește, să se remarce, aproape numai de *Curteanul perfect* și foarte puțin de *Principele desăvârșit*. Dovadă că Renașterea începe să se conducă după altă concepție asupra puterii. Principele este important, dar nu-i unicul ce poate asigura o bună guvernare. Are nevoie de cunoaștere, înțelepciune, de o morală a cutezanței și a iscusinței și, pentru a le căpăta și a conduce cu ele, trebuie să aibă în jurul lui sfetnici care să-l pregătească și să-l îndrume. *Curteanul perfect* este gata s-o facă... Statutul lui de sfetnic obedient (cum îl recomandă Evul Mediu) s-a încheiat. Îl așteaptă un rol nou și important... Remarcăm, încă o dată, că divinitatea apare rar în această carte. Nu este negată (nici nu se poate în Italia secolului al XVI-lea!), dar în scenariul *curteanului perfect* și a *Prințului desăvârșit*, Dumnezeu și Biserica (instanța supremă în literatura parenetică din răsăritul european) intră rar în narațiune, iar când intră funcția lor este pur decorativă.

**Ceasornicul domnilor din Țările Românești.
Modelul omului „desăvârșit și deplin”
1. Matei al Mirelor**

Pe urmele lui Neagoe Basarab¹³, pășește și Matei al Mirelor (1550–1624), egumen la Mănăstirea Dealu, în *Sfaturi către Alexandru Iliăș* (1617), notate în versuri. Într-o altă scriere (*Povestire pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban Vodă, zis și Radu, și despre venirea în Țara Românească a lui Radu Voievod, fiul lui Mihnea*), egumenul, născut în Grecia, la Pogoniani, ajuns protosinghel la Patriarhia din Constantinopol – om citit, cunoscător de slavonă – introduce versuri în care povățuiește domnitorul să facă fapte bune și să cultive virtuțile morale ortodoxe. *Sfaturile către Alexandru Iliăș* sunt reluate, amplificate și adaptate într-o variantă ulterioară, atașată *Istoriei celor săvârșite în Ungro-Vlahia, începând de la Șerban Vodă până la Gavriil Voievod...* Cât de cât interesante pentru tema noastră (literatura parenetică) rămân *Sfaturile* din 1617 pe care vrea „să le pună în mintea” domnitorului pentru ca acesta să le poată cerceta „cu amănuntul”... Convingerea lui, cea dintâi, este că faptele glorficate de lume sunt „deșerte, mincinoase și demne de dispreț și de călcat în picioare” și că ele aduc numai nenorociri. Vine, apoi, la rând, credința lui Solomon că toate sunt deșertăciuni și că “temerea de Dumnezeu e începutul înțelepciunii și temelia judecăților drepte”. Temerea de Dumnezeu este, totodată, pentru om, „un scurt neînvins și un înger păzitor”, scrie, în continuare, cuviosul Matei, dând *fiului* său spiritual (domnitorul) sfatul să asculte „vocea cugetului” și să judece cu chibzuință faptele supușilor săi. O primă calitate a voievodului chibzuit și drept ar fi, așadar, aceea de a cerceta bine martorii, ca nu cumva să fie mincinoși. Căci, scrie Matei al Mirelor, „martorii mincinoși sunt ruina dreptului”. Și, în continuare, îl învață pe domnitorul-judecător:

„Ca să-ți guvernezi bine domnia, ia de la toți consilii, și care ți se va părea mai bun, după acela să urmezi. Cerne cu bine toate părerile, alege una și lucrează după dânsa, luând aminte să nu faci nimic a delibera; căci altmintrelea poți rătăci și pierde onoarea ta. Omul, ce nu știe delibera nu scoate la capăt de ce se apucă și se face de răs multora. Din contră, cine știe delibera bine, între toți domnește și netezește toate obstacolele. Omul ce nu știe delibera, zic învățații, e inamic sieși și se poate zice că nu are cap”¹⁴.

Așadar, principele este bun și nu se abate de la calea adevărului, dacă se teme de Dumnezeu și dacă, înainte de a lua o hotărâre, deliberează, cercetează martorii și, când decide cine are dreptate și a cui e vina, nu ține seama dacă făptașul este

¹³ Vezi studiul nostru *Neagoe Basarab – modelul „omului desăvârșit și întreg”*, în „Revista de istorie și teorie literară”, anul X, nr. 1–4, 2006, p. 9–41.

¹⁴ Cf. G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, *Literatura română veche*, vol. II, București, 1969.

boier sau țaran. Judecătorul (principele, domnul) să nu-i caute „nimănu în față”, să nu primească daruri și, înainte de a decide, să-și pună în minte mai întâi că are să se înfățișeze și el gol „la acel înfricoșător județ unde lumea întreagă va tremura, unde vor sta mii de mii de împărați, boieri și mitropoliți, toți goi și mizeri”.

Cum se vede, înțeleptul arhimandrit de la Dealu nu uită să-l amenințe pe judecătorul pământean, fie el și domnitor, cu sancțiunile divinității. Să fie, dar, atent ce face, să țină bine în mâini cumpăna dreptății, să administreze bine țara și să nu-i lase pe servitorii săi să jefuiască pe săraci, „ca ianicierii”. Sunt și alte clauze pe care Matei al Mirelor le include în acest *pact al domniei cinstate* (creștine): domnitorul să se țină totdeauna de cuvânt, vorba lui să fie vorbă („vorba ce vei scoate din gura ta să fie adevărată, dreaptă și neclintită [...] căci e o rușine mare ca vorba domnului să fie de răs ca o minciună [...] Cuvântul unui domnitor e peatră nestemată”). Sunt și alte virtuți pe care domnitorul trebuie să le păzească și alte (multe!) păcate de care trebuie să se ferească. Păcatul mândriei, de pildă. El este inspirat de „Satana Luceafăr” (sic!), datorită căruia strămoșul Adam a pierdut, în fața lui Dumnezeu, onoarea virtuții și a fost alungat din rai. Mai bună decât nesocotința mândriei este „justa măsură”. Și, pentru a-și păstra neatinsă maiestatea domniei, domnitorul trebuie să fie, mai întâi, *umilit* față de Dumnezeu și față de supușii săi să se poarte în așa chip încât „să nu fie nici amar – cu [aceștia] să nu se lepede de el – nici dulce – ca să nu-l mănânce”...

Vin, apoi, sfaturi practice pentru agenda domnitorului, unele dintre ele involuntar umoristice. Matei al Mirelor, care se vede că este un om chibzuit în toate și care detestă lenea, lipsa de măsură, pierderea de vreme și, în genere, toate formele nevredniciei, se adresează voievodului ca unui țaran îndărătnic din parohia sa. Unui „fiu” – cum zice el cu părintească grijă. Voievodul, pentru a avea bun renume, trebuie să se ducă în chip regulat, de pildă, la biserică, să onoreze sărbătorile și să nu întârzie dimineața în pat. Somnul prelungit este rușinos. Așa că: „ia aminte să nu te amăgească somnul și să cazi în brațele lui zicând: «să mai dorm puțin până să se facă ziuă, să citească *Psaltirea* [...] și atunci mă voi scula și voi merge la biserică»; nu te da somnului, nu, că beserica va merge înainte, ziua se va ivi și te va afla în pat căscând, întinzându-te a lene și frecându-te la ochi. Apoi ce rușine ca tu, Domn bun ce ești, să nu mergi la beserica și o zi strălucită să o schimbi în zi de înnegrire prin măriă ta”.

Codul moral al domnitorului cuprinde și alte datorii: *să nu clevească*, de pildă, pe oamenii Bisericii, ci să-i onoreze și să-i privească nu altminteri decât ca pe niște miniștri ai lui Dumnezeu. Să nu-i „măscărească”, defăimeze, căci este greu păcat: preotul este acela care l-a botezat pe el, nobilul principe, și tot el i-a pus pecetea darului creștin și l-a făcut părtaș cu „nemaculatele mistere” ale dumnezeirii... Matei vorbește, acum, ca un teolog erudit, ca un spirit inițiat în tainele credinței, părăsind pentru moment treburile gospodărești și juridice ale domniei. De la preoți, trece la rânduiala monahală și are și la acest punct ceva de recomandat principelui său. De pildă, „să nu se desprindă de schima îngerească”,

căci, dacă s-a desprins (semnul ar fi că domnitorul nu-i iubește pe „bieții monahi”!), înseamnă că s-a lăsat ispitit de Belzebut. Diavolul îi urăște pe călugări și încearcă mereu să-i facă de râsul lumii. Așa că Domnitorul să facă bine să iubească și să respecte tagma monahilor – „ca pe îngerii lui Dumnezeu” – și să-i onoreze, nu să-i urască.

Fiind vorba de preoți, călugări, episcopi, vine în discuție și *milostenia*, virtutea fundamentală pe care o recomandă literatura parenetică din estul european creștin. O aflăm în *Învățăturile...* lui Neagoe și în toate textele ce le-au urmat. Matei al Mirelor îi acordă un loc important în discursul său moral și religios. „Nu e virtute ca milostivirea – scrie el; ea stă așa aproape de Dumnezeu ca și preoția. Fericit omul ce a câștigat-o [...]. Astă virtute mântuiește pe om de tot păcatul; purtată pre aripele-i inteligibile, zboară mai iute ca fulgerul, străbate într-o clipă nemărginitele spații ale cerului, fără să o împiedice câtuși de puțin greutatea lumească”... Și lauda continuă:

„Mila este regina tuturor virtuților”, „omul milostiv se apropie tare de Dumnezeu [...] lumea întreagă stă numai prin mila lui Dumnezeu”.

De la mila prin care sufletul se izbăvește și se apropie de ordinea divină, arhimandritul, care are în el o fibră de moralist, revine la poftele trupului. Reflecțiile și, mai ales, afuriseniile lui, privesc omul, în genere, nu numai pe cel care conduce. Stilul și tonul – uneori foarte muștrător – sunt acelea din cărțile sfinte, atunci când acestea ceartă pe cei neînfrânați. Matei al Mirelor ceartă și el cu vorbe tari, de pildă, pe cei care cad în păcatul preacurviei. Iubește-ți doamna, spune el domnitorului, „nu te uita la altă muier”, „ferește-te de patul altuia, că e plin de blesteme și de urgie”... După preacurvie, păcat mare este beția. Și ea vine de la diavol. „E lanțul, cursa” Satanei. Și, ca să fie mai elocvent, autorul face un portret colectiv al decăderii bețivilor: „Goli, săraci și grețoși, desprețuiați de toți, culcați în ulițe, în drumuri și chiar în tină de porci, cu mustățile pline de vomături, liniși de câini, mâncați de muște [...], făcându-se, cu o vorbă, [de] râsul și batjocura lumii”. Matei insistă, sporește semnele decăderii fizice și-i blestemă pe cei care beau până rămân „lungiți ca porcii”. „Adevărații porci”, spune el cuprins de mânie. Principele să nu stea la masă cu ei, să fugă de ei, iar dacă se întâmplă să stea, să plece la timp: „ia aminte [Prea luminate Doamne] să-ți economisești timpul de întors, ca să ajungi la împărat până ce nu înnopteză”.

Domnitorul să se ferească și de credința în Mahomed, pe care ortodoxul Matei al Mirelor o consideră primejdioasă. Tonul se înăsprește și sfaturile cucernicului arhimandrit se transformă într-un mic pamflet contra turcilor mahomedani, alternat cu un encomion adresat grecilor care, loviți de cei dinainte, au căzut în sclavie. Monahul valah jelește, acum, prăbușirea cetăților elene și, odată cu ea, deplânge deșertăciunea lumii:

„Vai de bieții greci!, la ce dispreț au ajuns!, cum s-a degradat poporul elen și în ce nevoie a căzut! De la el a ieșit filosofia și s-a răspândit în toată lumea; litere, arte, teologia, mari exemple de eroism, tot de la el le avem; gramatică, poezie, retorică, și

alte arte frumoase el le-a aflat toate și le-a răspândit în toate împărățiile [...], cum să cadă acum în sclavia Turcului? [...] Vai, vai, frumoasa mea împărăție, cum am fost lipsiți de dulcea ta umbrire!”

După ce evocă ruinele cetăților faimoase, Matei al Mirelor plânge căderea Constantinopolului (cu biserica Sfânta Sofia), ca Ieremia pieirea Cetății Sfinte, solicitând moartea izbăvitoare:

„O, moarte, bună moarte, de ce nu vii chiar în acest moment să ne iei pe toți câți suntem greci?”

Autorul încheie *Sfaturile către Alexandru Iliș* cu un tropar, amintindu-i, mai întâi, *cât de deșarte sunt domniile lumii și cât de puțin folositoare sunt bunurile*, când vine inevitabila moarte în gheara căreia toți sunt egali și neputincioși: „domni, fii de domni, regine, doamne, miri și mirese” etc. ... Ceea ce se anunța a fi un manual de morală practică pentru un Principe ortodox s-a transformat într-o meditație plină de melancolie și de blesteme despre soarta pieritoare a omului și a imperiilor. Arhimandritul de la Mănăstirea Dealu nu are idei noi despre filosofia de existență a Principelui, are, doar, mai mult talent epic în a reformula conceptele moralei creștine, punând accentul, în definirea modelului răsăritean, pe *milostenie* și, în genere, pe pregătirea și pe vocația lui religioasă. Principele său este, înainte de toate, un model spiritual, un *ministru*, cum zice traducătorul lui Matei al Mirelor, al lui Dumnezeu pe pământul și peste supușii pe care-i cârmuiește.

2. Petru Movilă

Petru Movilă (1596–1646), fiul lui Simion Movilă, domn al Țării Românești (1600–1601, 1601–1602) și al Țării Moldovei (1606–1607), ajuns „prin mila lui Dumnezeu, mare arhimandrit al Sfintei, marei și făcătoarei de minuni Lavre Pecerska” din Kiev – frate dintr-o mamă cu Ioan Moise Movilă („voievod adevărat și legiuit al Țărilor Moldo-Vlahiei”) –, dă în 1631 sfaturi politicești și duhovnicești celui din urmă, pornind de la exemple luate din Biblie, în spiritul și după cutumele ortodoxiei. Cea dintâi recomandare este să aleagă și să numească în slujbe „oameni de nădejde, temători de Dumnezeu, oameni de credință, care să urască lăcomia [...] bărbați buni, binecinstitori și vrednici de a conduce”. Vine, apoi, îndemnul ca, la judecăți, „vina să fie mai întâi cercetată”, iar când este vorba de libertatea patriei și a supușilor, „să lupte bărbătește” și, în continuare: *să-i cruțe pe cei nevinovați, să fie binecinstitor, să se închine credinței pravoslavnice, să fie ctitor, ziditor și binefăcător al bisericii și al școlilor, să învețe pe supușii lui buna cinstire și să-i umple de dulceață* etc. După cum se poate observa, *Sfaturile* Arhimandritului din Kiev devenit, din 1633, Mitropolit al Haliciului și a toată Rusia, autor al unei cărți răsunătoare în epocă, *Mărturisirea ortodoxă*, sunt aproape în exclusivitate de ordin duhovnicesc. Cele politicești (lumești) sunt puține și neînsemnate. Ca om al Bisericii, el vrea ca fratele ridicat pe scaunul voievodal al părintelui lor, să-i facă pe cei din cinul duhovnicesc – mare și mic – „rugători din inimă”, pe dregătorii

aleși de el „credincioși și drepți”, iar tuturor supușilor „să le întărească dragostea către stăpânul lor” și să le stârpească „închinarea la idoli și toate amăgirile Satanei”. Treburile domniei trebuie, în concluzie, să se desfășoare „în ortodoxie și bună cinstire”, iar în comportamentul și faptele cărmuitorului (*domnului*) să se întâlnească și să se vadă „noblețea, dreapta credință, buna cinstire, înțelepciunea și, în afară de aceasta, din copilărie, buna înzestrare”¹⁵. Adică mai toate virtuțile Principelui răsăritean care, potrivit gândirii ortodoxe, pentru a fi un bun cărmuitor al poporului, trebuie să fie, mai întâi, un bun slujitor al lui Dumnezeu... De reținut în aceste sfaturi este accentul pus pe „buna cinstire” (formulă cu acoperire etică și duhovnicească) și, totodată, îndemnul stăruitor al teologului Petru Movilă ca domnitorul Țării Moldovei să întărească învățătura creștină și să fie cinstită cum trebuie în rândurile supușilor săi. „Să pui multă sârguință pentru ca învățătura curată și dreaptă a bisericii sobornicești să fie cinstită și întărită”, scrie el. Pentru autorul *Mărturisirii ortodoxe*, Domnitorul cinstit și drept (*Prințul, Ocârmuitorul*) se confundă cu *Prințul-duhovnic*, păstor al sufletelor. Credința lui este că dreapta religie ortodoxă este calea desăvârșirii în toate câte sunt.

3. *Ceasornicul domnilor*

Pentru a ne face o idee mai precisă despre felul în care gândesc oamenii din secolele XVI–XVIII, la noi, educația Principelui și, în genere, formarea *omului desăvârșit și deplin* (modelul definit de *Învățăturile* lui Neagoe), trebuie să citim și traduceri ce au circulat, în manuscris, în acest răstimp. În ce măsură au influențat ele cultura română și, prin ea, mentalitățile românești? Una dintre ele este *Ceasornicul domnilor*, cartea celebră a lui Antonio Guevara transpusă din latinește de Nicolae Costin la începutul secolului al XVIII-lea la sugestia și în folosul, se spune, Domnului Nicolae Mavrocordat al cărui mare logofăt, în a doua lui domnie, a fost Costin traduce 19 capitole din cele 46 câte însumează cartea a doua (*Ceasornicul*, propriu-zis) din ediția apărută în 1529, împreună cu *Viața lui Marc Aureliu*, în Franța, Italia, Anglia, Germania, Olanda etc., în mai multe ediții. Johann Wankelius o transpune la 1601, în latinește și, în această formă, ajunge și în Polonia. Nicolae Costin o descoperă, probabil. Sigur este că manuscrisul traducerii sale este descoperit de Moses Gaster și publicat, fragmentar în *Literatura populară* (1883). Tot el identifică pe autorul real al cărții, spaniolul Antonio Guevara, cronicar al regelui Carol Quintul. Amănunte și comentarii mai precise despre izvoarele și structura acestei opere parenetice cu mare circulație europeană aduce, mai târziu (1941), Nicolae Cartoian. Fără a cunoaște numele traducătorului, nici pe acela al autorului, Aug. Treboniu Laurian și Bălcescu tipăriseră fragmente din *Ceasornic* în „Magazinul istoric pentru Dacia” (1846). Aceleași fragmente fuseră reproduse de Kogălniceanu în *Letopisețul Moldovei și ale Valahiei* (1874).

¹⁵ Cf. G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, *Literatura română veche*, vol. II, București, 1969.

În fine, Nicolae Cartoian comentează în 1941 textul și stabilește, mai precis, sursele lui și contribuțiile traducătorului.¹⁶ Nicolae Iorga consideră *Horologium principum*, în adaptarea lui Nicolae Costin, „o operă de filosofie morală” și o „compilație erudită”, ceea ce, în parte, și este cu observația că nu-i propriu-zis o compilație după diverși autori clasici, ci o traducere, prin intermediul limbii latine, din opera unui scriitor spaniol din secolul al XVI-lea, admirator al lui Aristotel și al stoicului Marc Aureliu.

Traducând-o, fiul moralistului Miron Costin justifică în *Predoslovie* temeurile sale. Este, de altfel, partea originală a lui, în afară de osârdia și chibzuință pe care o pune în a transpune în limba română textul latinesc al lui Wanckelius și de a comenta „marginalile” (comentariile în marginile textului!) acestuia. Prima justificare este aceea de a prezenta un model de *ocârmuitor*, păzitor de dreptate și, prin sfaturi bune îndrumător moral și spiritual cu scopul de a-i feri pe oameni de „necinstea” și „hicleșugurile” lumii. Pentru aceasta, ocârmuitorul trebuie, înainte de orice, să-și ia sfătuitori înțelepți, adică oameni învățați, în speță filosofi. Căci, zice el, „de-i capul bun iaste și țara bună”. Să-i asculte, așadar, cu dragoste pe cei înțelepți și, în acest sens, aduce exemplul lui Marc Aureliu, împărat și filosof. Exemplul este luat, bineînțeles, din cartea lui Antonio Guevara, ca și altele. Ocârmuitorul să ia aminte și la poza doamnelor sale și de asemenea, să aibă grijă și de educația fetelor și feciorilor săi, să nu-i țină „în dezmierdăciune” și să-i ferească de „dragostea spre gimbașii și pehlivăanii”, cum trebuie să se ferească și el. Aceștia cultivă „hirea ciia mișală omenească” și primejduiesc, astfel, morala și comportamentul ocârmuitorului (Principelui). El nu trebuie, totodată, să se preocupe de „frumusețea trupului”, și nici nu trebuie „a să lăuda și a să truși”. Bine este, zice în rezumat traducătorul lui Antonio Guevara, ca domnitorul să ia exemplul oamenilor mari din trecut pentru a prinde „rodul minții sale cei lămurite, adevărat învățături a vieții” pe care să le lase, apoi, urmașilor:

„Și ca o lumină din lumină, celor rătăciți cale arătându-le, au ațîțat, spre care lumină celor petrecători întru întunec să le arăta lumina. Dintru a căror rod și aceasta carte, care s-au scos întru preluminat numele și norociria mării-tale, o arătăm în lume, a se vedea poatia nevoița și grije și osîrdie întru aflaria și aduceria mărturiilor și învățăturilor a mulți dascăli și istorici aleși, a cărui cărți numele s-au dat *Ciasornicul domnilor*. Căci adevărat, ca pe un ceasornic cesurile, se arată viața cea ocârmuitoria, întru ale stăpîniei și a celor păzitori de dreptate. Că de vreme ce, cial mai n(ain)te de viaci monarha, Dumnezău, care este oglinda și pilda tuturor stăpînilor vacului acestuia, au ales și au așezat stăpîniile acestui vac, cum a besiaricii, așia/a politiei lumești, fără care ce alta nemică, fără răsipi, netocmele, traiuri dobitocești între oameni ar fi, precum să vede la vechile istorii, până a nu să supune lumia giudiațelor și stăpîniilor sale, cu cale au fost a să osteni pre lângă

¹⁶ Cf. Gabriel Strempele: introducerea la *Ciasornicul domnilor* de Antonio Guevara. Traducere din limba latină de Nicolae Costin. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Strempele. București, Editura Minerva, 1976. Informații privind structura și circulația cărții vin de aici.

acele ce s-ari cuveni stăpânirii politii lumești, lăsînd a vesiaricii la alți scriitori besiarecești”.

În sintaxa ei latinizantă și în limbajul ei împleticit, noduros, compus cu dificultate, *Predoslovia* lui Nicolae Costin nu are fluența și frumusețea limbii lui Miron Costin, tatăl, creator în sensul deplin al termenului. Fiul, se vede limpede, a citit mai multe cărți și a deprins din ele ceea ce trebuie, dar se exprimă greu într-o limbă redundantă de cabinet. Relativ nou și, pentru noi, importantă este convingerea traducătorului că o domnie bună este ceea ce beneficiază de înțelepciunea filosofilor. Este și ideea pe care o dezvoltă în *cartea întâi* (din cele patru, câte cuprinde *Ceasornicul!*, carte de învățătură, cum anunță tălmăcitorul): „pentru viața și chiverniseala domnilor, scoasă din cărți streine pre limba moldovenească”.

De aici înainte vorbește, desigur, călugărul franciscan, socotit precursor al *conceptismului*, eseistul Antonio Guevara (1480–1545), care asociază erudiția lui remarcabilă în ceea ce privește filosofia și istoria Antichității cu o bună imaginație epică și speculativă. Ce-i curios, este faptul că, traducând, limba lui Nicolae Costin se dezleagă, parcă, devine mai fluentă și mai clară. Iată cum sună în limba română, de pildă, un comentariu despre „ocârmuitorii lucrurilor” care își petrec viața „fără cale și fără pravilă”:

„Pravila dumnezăescului Plato, filosofului, Cartia 1, iasti așa: cine viața sa nu o petriace drept, nice casa sa nu o are întru obiceiaia bune, nice lucrurile casei nu chivernisăște cu direptate, nici să nevoiaște cu învățatura neamului și rudei sale, nice pacia cu megiașii săi n-are. păzitorii, carii ca niști dumnezăi vă aflați ocîrmuitori lucrurilor, să-i rădicați dintre norod și ca pre niște nestătători să-i dezrădăcinați. Căci nimia mai mult nu turbură țărâle decât carii își petrec viața fără cale și fără pravilă. Aceștii ale sale pravile, Plato adevărat au pus mare socoteală. Dară cine dintru sine să strică și să pierde și cine de lucrurile casei sale nu gîndește, cine ruda și seminiția sa o lasă cu obiceiuri rrele și cine niceodată liniște în oraș nu are, acela dintru numărul prășenilor să fie gonit și ca pe un nebun legat, foarte cu cale lucru est”.

Lăsînd de o parte ezitățile traducătorului și topica, totuși, nefirească a frazelor, calchiată după limba latină să vedem ce model de Principe recomandă predicatorul franciscan. Unul, înainte de toate, care este om de viță nobilă și, fapt esențial, știe să asculte „cu dulceață pre omul învățat”. Și, ca să fie înțeles, autorul aduce exemple din Antichitate, cum am precizat deja, însoțindu-le cu comentariile sale morale. Nu face excese, nu vrea să vatăme pe nimeni și, cum mărturisește într-un rând, se ferește să iasă în față cu *voroava* lui, adică să vorbească despre sine. Este modest și își cultivă modestia pentru a rămâne drept, obiectiv, nedojenitor în cronica (narațiunea) sa, bogată în ceea ce specialiștii medievaliști (Ernest Robert Curtius, de exemplu numesc „anecdotica Antichității”). Și, totuși, Antonio Guevara nu împinge modestia prea departe încât să „tremure înaintea subiectului ce trebuie tratat”, așa cum ne avertizează Curtius că fac alți cronicari din epocă. El își cunoaște bine subiectul și, când îl narează și-l comentează, arată multă siguranță de

sine. Antichitatea îi sprijină prin exemplele ei ideile (lecțiile) despre domnitorul înțelept. Iată cum transpune Nicolae Costin, în moldoveneasca lui de cabinet, această profesiune de credință făcută de un moralist spaniol la începutul secolului al XVI-lea, atunci când medievalitatea și Renașterea se întrepătrund:

„Că al nostru lucru iaste pre domni și pre cei mai mari a-i cinsti, nu a-i vătăma; a-i pofti, nu a-i supăra; a-i ruga, nu a-i dojeni; a-i îndrepta, nu a-i micșura. Căci pre acela doftor neînvățat îl țin, care cu unsoarele acelia cu carele au tămăduit călcăiele cele vîrtoase va să ungă și să tămăduiască ochii, decât carii nemică nu-i mai gingaș și mai suptire, ce es dentru aceștia. Adecă să arăt domnilor și celor mai mari că voroava noastră nu iaste ca cu această carte să arăt cine sânt, ce să-i învățăm cum li se cuvine a fi; nu a le aduce aminte ce fac, ce a-i învăța ce li se cade a face. Că omul de viță, pre carele întru îndreptarea vieții, de nu-l va deștepta grija cugetului său, nu credz ca vreodată să-l poată aduce spe îndreptarea vieții lui acestia ce le scrie condeiful nostru”.

Predicatorul franciscan nu vrea, așadar, să-i supere pe cei mari cu observațiile lui critice, vrea doar să-i învețe să fie drepti în ceea ce fac. Pentru aceasta, le recomandă să deștepte în ei grija cugetului. Costin traduce, pe înțeles, aceste sfaturi și când este să marcheze derapajele profesionale ale „doftorului neînvățat”, găsește cuvintele norocoase: „cu unsoarele acelia cu carele au tămăduit călcăiele cele vîrtoase va să ungă și să tămăduiască ochii”. Reținem, deocamdată, că Principele generic trebuie să fie înțelept și, pentru a cârmui bine, să aibă sfetnici învățați (filosofi), pe care să-i asculte *cu dulceață*. *Ocârmuitorul* (cum traduce Nicolae Costin) trebuie să dobândească și alte virtuți. Să fie, de exemplu, și *milos*, nu numai înțelept. Să aibă, apoi, „întregă socoteală, inimă neînfrântă, voroavă tomită, învățătură sănătoasă, să nu folosească și să nu creadă în «vorba împodobită» (așa cum o folosesc grecii), etc.” Trecând, apoi, la sfaturi mai practice, cronicarul spaniol recomandă moderațiune în ceea ce privește hrana Prințului „mare iaste nenorociria lacomului”. Mai ales atunci când lăcomia se unește cu zgârcenia și trândăvia. Sunt *topoi* ce se repetă în scrierile medievale. Curtis vorbește despre toate acestea și altele, cu valori mai înalte (cum ar fi *topoi ai inefabilului*), în *Literatura europeană și Evul Mediu latin*.

Mai importantă în imaginarul și morala din *Ceasornicul domnilor* este ideea păcii, dezvoltată în *vorova preaițeleptului garamantilor* și în discursul „jidovului” care se plânge de injustiția și lipsa de milostivie a judecătorilor râmieni (romani).

„De veți crăia noastră – spune acesta din urmă – pentru caria pre multe griji aț venit să o țineți, arătați-ne noao direptate deplin și vom arăta voaă cinstia acea cădzută. Fiți poroncitori ca niște romani și noi ca niște jidovi vom fi ascultători. Dați-ne diregători milostivi și veți avia fără grije toată stăpîniia. Mai în scurtu, de nu veți fi groznici întru cuprinsele greșelele slăbăciunii noastre, așădzărilor noastre vom fi foarte ascultoi! Mai întâi, de poroncă să vă slujim a ne pofti pre noi priimiți, că cu blîndéțile poftii, nu cu nebulie poroncind, dragostia în noi, caria părinții întru feciorii săi află, nu necredința cia nespūsă, caria stăpîniia află întru slugile sale, veți afla”.

Înțeleptul garamantilor stă de vorbă cu Alexandru cel Mare și-i spune că este o nebunie să-ți petreci viața în război și o deșertăciune să-ți aduni bunuri multe și să-ți întinzi, nemăsurat, puterea. Este discursul, poate, cel mai substanțial din cartea lui Guevara. „Ce ar fi ce vei, ce ar fi ce ceri, ce ar fi ce cerci?” – întreabă el și, fără a aștepta, răspunsul, îl ceartă pe Alexandru și, prin el, contestă tipul ocârmuitorului care nu cunoaște „zăbava cu liniște și odihnă” (traduce Nicolae Costin). O prefigurare a discursului justițiar transformat mai târziu, de romantici, într-un discurs justițiar – metafizic. Reprezentantul acestui popor mic, care trăiește în legea veche cu socotintă și în modestie, vituperează „cugetul mândru și învrăjbitor” al cuceritorului nesăbuit care pierde (uită) „vrerea și socotiala a toată lumia” și umblă în calea nedreptății. Un discurs ce se apropie de blestem. Alexandru nu se poartă „ca un domn de moșie”, ci ca un tiran nemernic. Înțeleptul garamantiilor pare a fi un precursor al *persanului* din eseul lui Montesquieu:

„Spune-mi mie, te rog, sau nu iaste mare nebunie a sărăci pre mulți, pentru să te îmbogățești numai pre tine? Au nu iaste cea de pre urmă nebunie pentru să stăpânești tu, cu un tiran, să vei a-i goli pre toți de stăpâniia moșiilor sale? Au nu iaste nebunie prea mare că/vei să aședzi răsipă vieții noastre și multe mormânturi pre pământu? Au nu iaste nebunie prea mare a vria ca să arete dumnedzâii neodihnite poftete tale și să piardză vreria și socotiala a toată lumia? Au nu iaste nebuniia cea de pre urmă ca cu lacrimile săracilor și a văduvelor, așea de singeroasă biruință a vrea să agonisești? Au nu iaste nebunie să înoate pământul în sângele celor nevinovați, pentru să dobândești veste cu blăsătm între oameni? Au nu ți să pare ție mare nebunie când împărățind dumnedzâii lumea între așea mulți, să vei tu numai ție să ți le dea dumnedzâii și să ți le răpască? Blăstămat iaste de au fost așea și blăstămat va fi de iaste carele viața ce viețuiaște în perire tuturor o întoarce! Pentru aceasta una pricina ca la vecii viitori de bărbat tare laudă să agonisească; că foarte rar slobod dumnedzâii ca în pace să le păzască cineva acelia ce sintu dobândite cu războiu nedreptu”.

După ce îl ceartă bine și-l amenință cu pivnițele iadului, înțeleptul încheie, prezentând cele șase *capete* din pravilele comunității garamantilor. Unele sunt simple și îndeamnă la austeritate, altele par crude, întrucât pune limite vieții femeii la 40 de ani și a bărbatului la 50. *Vieții* sau capacității de-a aduce viață, a procrea? Propozițiile tălmăcitorului moldovean nu sunt limpezi la acest punct („a vieții să nu i se cadă”). Pravilele stipulează ca feciorii să nu accepte alte legi în afara celor primite de la părinți (cu alte vorbe să nu se închine la mai mulți Dumnezeu), să se îmbrace cu o singură pânză (pentru că mulțimea hainelor provoacă pizmă și declanșează nebunia), orice muiere să aibă un singur bărbat până naște trei copii, iar dacă are mai mulți „să-i jărtfească dumnezeilor”, în fine, femeile și bărbații să trăiască în adevăr și iubire, iar dacă se întâmplă să cadă în minciuni, atunci să piară. Legi pline de cruzime, sfaturi nemiloase.

După ce reproduce (inventează) această lecție de bună purtare și înțeleaptă simplitate, Guevara face comentariul său, revenind la Platon și la înțelepciunea

grecească. Prilej de a relua și întări ideea (*ideea dominantă*) a filosofiei sale morale, și anume că Principele bun este acela care este învățat și știe să se înconjure de sfetnici de seamă, aleși din rândul filosofilor. Modelul lui, repet, este Marc Aureliu, care unește în el cele două mari virtuți ale Prințului-model: *înțelepciunea* (filosofia de existență) și *bărbăția* (curajul, demnitatea, știința războiului, diplomația etc.), iar dintre *sfetnici* numele cel mai des citate sunt Aristotel și Seneca. Aristotel, dascălul lui Alexandru cel Mare (un model, iarăși, în acest imaginar al puterii, un *Principe* și el, care a uimit lumea) și Seneca, ministrul lui Nero. Despre Marc Aureliu, Antonio Guevara scrie o carte pe care o asociază, apoi, cu *Ceasornicul domnilor*. În Cartea a III-a din *Ceasornicul* autorul înfățișează moartea lui Marc Aureliu și ultimele lui sfaturi, în Panonia, la 72 de ani ai săi și la 936 de la zidirea Râmului. Ostenit de războaie și lovit degrabă de *paralis* și de „mihniciunia inimii”, el cade într-un somn îndelung, limba lui este umflată, ochii lui sunt înfundați, carnea este uscată, virtutea sa este slăbită – și, prezentând această agonie, autorul nu-și stăpânește tristețea. Dar tristețea mare nu paralizează imaginația scriitorului și nici, se va vedea deîndată, a traducătorului:

„O, cât de mișel lucru iaste a prăvi pre domnul murind, sau pre boierul ales, pre nemeșul bogat, de nu va avea pre lângă sine nice un priiaten credincios, întru acea trecere prea gria agiutoriu și nice a fi fără socotială, dzic, că nu să cade priiatenului credincios. Că cei ce sintu părtaș întru viață norocurilor noastre sintu mulți, iară carii au grije la moarte de simțirea noastră foarte puțini. Oamenilor înțelepți și preaițelepți, până a nu-i sili firea spre a muri, din vreria să li se cade a muri adecă mainte de ce vor sosi cele alese ceii de pe urmă nevoi, să orânduim cele ce radzimă de simțirea cia din lontru. Că de socotim nebun pre cel ce ar vrea fără corabie să triacă marea, adevărat, nemică înțeleptu nu vom socoti pre acela care de tot negata vine la moarte. Ce piiarde omul înțeleptu făcând diata? Ce scădere cinstii pătimește carele nainte de moarte cu nepriiateni și oentru aceiia spre care au fostu cu inimă rea să împacă? Ce scade din cinste aceluia care în viață era datoriu să întoarcă, căci porunciaște să se întoarcă la moarte? Cu ce lucru mai înțeleptu să poate cineva a să arăta, decât de se va ușura de cele pre sine, care pre urmă cu giudecata s-a cere?”

După acest *topos al jeluii* în fața neantului și a deșertăciunii existenței omului care nu-i, în fapt, decât o zădărnicie a zădărnicii, topos frecvent, și el, în *Biblie* și, apoi, în scrierile medievale, vine la rând discursul (toposul) testamentar, acela în care se face sinteza unei vieții și se comunică ultimele înțelepciuni. Dar nu așa de repede și nu în succesiunea pe care am citat-o noi. Înainte de a da un ultim cuvânt lui Marc Aureliu (eroul-filosof, modelul Prințului desăvârșit în viziunea lui Antonio Guevara), autorul își prezintă punctul său de vedere și, după el, introduce discursul lui Panusie, sfetnicul înțelept, fidel și preaiubit.

Autorul, zic, face o lungă punere în temă, dezvoltă estetic subiectul deșertăciunii lumii și discută soarta lui Marc-Aureliu și, mai ales, face speculații inteligente despre *starea de boală* a omului înțelept. Merge chiar mai departe și

prezintă condiția împăratului-filosof care se pregătește de moarte. O situație de existență și un tip de erou care, s-ar putea spune, prefigurează, piesa lui Eugène Ionesco. Comentariile lui Marc Aureliu, mai întâi gospodărești (cum trebuie să-și împartă averea), apoi morale: cum trebuie să se compare prietenii apropiați și demnitarii celui care zace în „neodihnă pururea” și care trebuie să fie „căiala” lor. „Căiala” trece și în comentariul naratorului (eseistul format de cultura Antichității și dornic să se elibereze de dogmele scolastice ale Evului Mediu) și atunci frazele lui capătă un evident accent elegiac și, în același timp, dezaprobată față de cei care nu se rușinează (zice el) în fața morții. Căci este lucru rușinos să dai muribundului amăgeli deșarte și – dacă înțeleg corect, propoziții împleticite ale traducătorului – este rușinos, totodată, ca *prietenii să nu grijească de bolnavi și să-i sfătuiască bine, să țină, adică diată. Până să ajungă la ideea, într-adevăr, esențială pentru că vizează condiția umană, în genere („iară că bine și tu și el știți că pre toți o noapte și a călca odată pre calea morții, căci să te temi a grăi prietenului, care acum au sosit la moarte”), eseistul vorbește despre cumpăna vieții și pierderea sufletului și risipirea bunurilor lumești: „Că, adevărat, dreptu rău și mai rău decât dracul iaste cine amăgește pre bolnavul căruia ce i-ar fi de agiutoriu a muri bine silește să se îmbunedze cu nădejdea vieții. La care cumpăna, cine grăiește acelia, puțin agonisește, iară cine crede multe piarde în eșartu. Mai bine iaste, pre cei murind, a-i învăța cu ce socotială s-a putea afla atuncia într-o bună simțirea sa cea din lontru”.*

Nu putea lipsi din discursul naratorului care stă la capătul muribundului, tema pocăinței târzii și, implicit, tema biblică a deșertăciunii vieții lumești. Omul, zice Antonio Guevara, să nu lase *a se ispovedi* și *a se pocăi* doar la bătrânețe, ci, fiind creștin bun, să-și pregătească, din timp, vremea de pocăință și îndreptare. Căci: „Ce folosesc corăbii, adânci spartă, cârma? Ce folosesc războiului isprăvit, armili? Ce folosesc oamenilor morți, cu unosri și cu pliașturi să-i ungă? Într-acesta chip ce folos fac duhovnicii a vini la bolnavii carii acumu nu-s în mîntea sa, să-ș mărturisească păcatele? Adevărat, rău să vă puea ispovedui, căruia priceperea spre pocăință îi lipsește! Ce folosește diacul a lua aminte lucrurile rădzimătoare de simțire pre aceia vreme, după ce bolnavul acmu au pierdut voroava”.

După acest eseu-bocet cu note filosofice, autorul introduce discursul preînțeleptului și bunului Panasie care, aflăm din răspunsul lui Marco Aurelie, „ar fi suptu în Dachia”, „ar fi mîncat în Râm” și ar fi luat învățătură din Țara Grecească. Cu alte vorbe, preînțeleptul și tare de virtute Panasie sfetnicul, ar fi un umblat și cu învățătura culeasă din multe părți (culturi). El reia, în esență, tema dinainte, dintr-o perspectivă mai acut existențială. La ce-i bună, întrebă el, atâta știință, dacă omul moare cu ea cu tot? Subiect etern, întrebare fără răspuns:

„Spune-mi mie, mă rog, stăpâne, căci să învăță oamenii a grăi grecește, căci ostenescu ca să înțăliagă jidovește, căci atâta de multu asudă în limba lătinească, căci atâta de multe vremi petrec în Țara Grecească, schimbă dascăli așa de mulți, pătrund atâtea de multe cărți, atâția de mulți bani pre învățătură cheltuescu, pentru să petriacă viața cinsteșe și de la o vreme a priimi moarte, cu inimă bună, să

cunoască? Să cade oamenilor să-ș pue dintre acesta hotar învățăturilor, ca să să învețe a vieții bine. Că nice una nu-i așa adevărată știință, de nu va cunoaște omul prea bine a-ș orându-i viața sa. Ce folos iaste să știu multe, de nu voi lua nice un folos dintru aci știință? Ce ajutoriu am dintru conștiința tuturor limbilor streine, de nu-m[m]voiu înfrâna eu limba mea, de la apucarea vieții altora? Ce ajutorește a petrece cu cetitul cărților celor multe, de nu mă voi învăța alta, fără a amăgi (prietenii) și pre cei de aproape? Ce-m va folosi să știu virtuțile steliilor și clătirile stihilor, de voi ști a mă feri despre răutăți? În scurtu, foarte puțin folosiaște de să va da cineva după oareare înțeleptu și pre ascunsu să va arăta ucinic celor nebuni. Că soma a toate-i filosofiei întru a sluji dumnezăilor și întru nevătămarea oamenilor stă. Întreb de tine, doamen, preasăninate, ce folosște corăbiariului a și meștersugul corăbii și să să înece pe vreme rea? Ce ajutorește pre războiul vestit a vorbi multu de războiu și a face războiul să fie neștiutoriu? Ce ispărvește povoața a arăta altora potica căilor, de va rămânea el de cale?”

Toate aceste discursuri pregătesc discursul esențial, al filosofului-erou (Prințul model). Discurs complex în care regăsim înțelepciunea Antichității. În răspunsul său, filosoful Marc Aureliu se vaită, întâi, de destinul său tragic (care este, în fapt, destinul în genere, al omului pe pământ): a avut de toate și, acum, pleacă doar cu „băibărăcelul” lui (un veșmânt simplu) și trupul său va fi mâncat de viermi. În strâmtoarea în care a ajuns, vrea mângâiere de la prieteni. E mâhnit că fiul său Commodus care-i va urma pe tronul imperiului, dă semne de nestatornicie și neînțelepciune („mințea cea rea a fiului meu”) și le dă sfaturi. Sfaturile lui repetă pe acelea pe care Plutarh le dăduse, într-o carte, lui Traian (reproduse, și acestea, în *Ceasornicul domnilor!*). Sunt cinci și din ele, deducem, că Principele (domnul) – oricare ar fi el – trebuie să țină seama de următoarele reguli de existență: cea dintâi este ca el „să viețuiască cu pază” și să fie plin de bunătate, să se țină departe de răutăți și, în felul acesta, va fi un model pentru toți: căci „nimeni nu va îndrăzni să fie desfrânat”. 2. Să fie drept cu toți, cu cel ce vine de la țară și cu cei ce sunt lângă tine. 3. Să fie pururea iubitor de adevăr și să nu vorbească mult („întru voroadă să nu fii îndelungat”) 4. „La petracănie să fii blând și cu milă”, în fine, 5. Să nu-i accepte în preajma sa pe „giambași și pe îmbunători” (lingușitori), căci aceștia vor tulbura cu răutatea lor viața orașului.

Acestea sunt, în esență, legile pe care Marc Aureliu le socotește fundamentale pentru educația unui destoinic și desăvârșit domnitor, pe lângă altele pe care această narațiune parenetică le reține. Între ele, cea mai importantă, poate, este aceea ca Principele (împăratul, domnitor, *Ocârmuitorul*, oricum i-am zice!) trebuie să le aplice și să le păzească, și anume ca *Ocârmuitorul* să nu uite să-și ia oamenii învățați (filosofii) ca sfătuitori de taină. Marc Aureliu (și prin el Antonio Guevara) aduce în discuție pe Nero, care a avut, ca ministru (sfetnic) pe Seneca. Și, avându-l, n-a ezitat să-și omoare mama (Agripina) și, pe lângă alte fapte demente, să dea foc Romei. Și, dacă este așa, se pune întrebarea: cât de înțeleaptă poate fi puterea (politica) sfătuită de filosofi? Este întrebarea pe care și-o pune, în epoca noastră, Noica (nu este

singurul, desigur): *tot mai vrei ca filosofi să fie în preajma politicii și al celor ce o conduc? Cunoscând ce-a reușit să realizeze înțeleptul Seneca, sfetnicul lui Nero.* O întrebare pe care Antonio Guevara și, de bună seamă, Nicolae Costin, logofătul lui Nicolae Costin și traducătorul *Ceasornicului domnilor*, nu și-o pun.

4. Antim Ivireanul

În 1715, Preasfințitul și păzitul de Dumnezeu Metropolit Antim din Ivir tipărește *Sfătuiri creștine-politice* către Ioan Ștefan Cantacuzin Voevod, scrise în grecește¹⁷, după ce tot el tradusese și tipărise, în 1713, împreună cu Ioan Avramios – predicatorul Curții – în text bilingv (greco-român), *Pildele filosoficești* ale părintelui Galard. Scrierea, redactată – cum precizează autorul – *în limba greacă vulgară* – cuprinde sfaturi, maxime, sentințe luate din scriitorii greci și latini, acomodată împrejurărilor și timpului. Unele sunt puse în versuri („în stihuri simple politicești ritmice”), pentru a fi mai ușor de ținut minte, desigur, voind ca educația Principei să fie cât mai desăvârșită (un termen frecvent în literatura parenetică din cele trei secole în care ea se dezvoltă: XVI–XVII–XVIII, sugerând modelul Principelui răsăritean, dar și un concept mai general privitor la modelul uman al timpului). Antim Ivireanul adaugă în *Sfătuirile* sale și rugăciunile zilelor de peste săptămână, pentru ca nu cumva ele să fie ignorate. Virtuțile Principelui încep, în această parte de lume, cu iubirea față de Dumnezeu („iubirea cea fierbinte”). Pe ea se sprijină tot ceea ce urmează: dorința și puterea, de pildă, de a governa „nejigurat și plăcut lui Dumnezeu”, „râvna [...] să-și înfrumusețeze moravurile cu înțelepciune și cu o cultură demnă de o domnie” etc. Ca să se facă înțeles și ascultat și ca să respecte, evident, regulile retoricești ale genului, Antim redactează, întâi, un encomion în stihuri, traducând semnele strălucite ale pecetei domnești (*Corbul, Crucea și Vulturul*) în stilul panegiricului dedicat de Erasmus lui Filip cel Frumos: *noblețea neamului, glorioasa împărăție a Romanilor* pe care ar moșteni-o Ștefan Cantacuzino, *destoinicia*, apoi, de a governa (reprezentată de Corb), în fine, *fidelitatea față de religie și reputația lui de a fi un „respectat apărător al Bisericii lui Cristos”...*

Ca să fie înțelept, bine văzut, laudat și admirat („în veacuri nenumărate”) și ca să știe să guverneze pe alții și pe sine însuși, Principele ar trebui – după credința lui Antim Ivireanul – *să trăiască cu vrednicie, să fie prudent și blând, să se îngrijească de toți, să fie liniștit, modest, să se lepede de la clevetire și osândă, să se ferească de fapte necugetate și să-i îndemne pe boierii săi să se lase de viclenie și nedreptăți* etc. Pentru ca toate acestea și încă altele notate în această proză sfătoasă și colorată, nu lipsită de o anumită autoritate pe care i-o dă autorului rangul lui duhovnicesc, Antim recomandă Principelui și, prin el supușilor săi, să trăiască „înțelepcește” și să alunge „nereligiozitatea și răutatea degradatoare”. Să

¹⁷ Traduse în românește de Constantin Erbiceanu și imprimate în 1890, la București, de Tipografia „Cărților Bisericești”.

fie, cu alte vorbe, buni creștini. Să se ferească de ispitele diavolului („să știi că demonul rânjește cu dulceață, dar bate cu rușinare și cu multă viclenie”) și să fugă de îngâmfare și de deșertăciunile îngâmfării. Cugetările, sfaturile, aforismele sunt luate de peste tot (de la Sfinții Părinți și de la filosofi), iar unele pornesc, desigur, de la sine. Antim Ivireanul știe să le formuleze adecvat în frazele sale bine chibzuite, cu un puternic subtext moralistic. Și cu tonalitatea lui părintească în care blândețea se unește cu o înțelepciune bine cumpănită:

„Virtutea, o, fiule! este liniștea sufletului, cuviința Domnitorului și a tuturor celor ce se mântuiesc”.

„O, fiule! caută să învingi mai întâi pasiunile tale, să fii blând și îndurător către supușii tăi”.

„Căci începutul iubirei este lauda. Defăimarea însă devine cauza inimiciției”.

„Egalitatea adevărată să o găsească cu toții și să ai prieteni ai tăi pe cei ce spun adevărul”.

„Dacă, iubitul meu fiu, te vei păzi de trei fiare, să știi că vei afla medicamentul sufletesc: fugi de iubirea de argint ca de o fiară, de mânia ca de ceva foarte sălbatic și de patimă”.

„Lingușitorul este ca o ciocănitoare, iar mincinosul ca un tâlhar, nedreptul ca un mojiac, ca o oglindă naturală”.

„Rădăcină și temelie este adunarea plăcută, iar convorbirea cuviincioasă este sarea lucrurilor bune” etc.

Aceste propoziții, cu valoare aforistică, recomandă valorile vieții individuale și, împreună, alcătuiesc un cod creștin de existență. El se adresează cu precădere Principelui (sau, în cazul de față, Domnitorului), dar este valabil pentru toți. Mitropolitul Antim, cu talent scriitoricesc, știe să folosească stilul figurat, știe să-și noteze gândurile fără multe podoabe. Traducătorul lui în românește (Erbiceanu) îi pune, la rândul lui, bine în frază cugetările. „Fă-te roza virtuții, floarea bine-facerii, pentru ca să te faci fiu al Împărăției de Sus”, îndeamnă el pe cel care are deja puterea în Domnie. Cugetările depășesc de multe ori sfera puterii voievodale și încearcă să definească, în genere, condiția și șansele omului care caută perfecțiunea. Cel ce are puterea poate ajunge la desăvârșire (perfecțiune) în trei chipuri: dacă *păzește credința*, dacă știe să *suporte soarta* și, al treilea, dacă *guvernează cu judecată și înțelepciune*. Și ca să se înțeleagă cum trebuie sensul acestor exerciții spirituale, păstorul dă fiului său spiritual o pildă:

„Lumea aceasta socotește-o călătorie și cale, prin urmare, să călătorim cu bine, pentru ca să fim lăudați de acei ce vin după noi în lume. Un Domnitor mare

fără dreptate este ca un râu fără apă, după cum se exprimă mulțimea dascălilor învățați. Păzește-te de inamicul tău ce se arată în calea ta grațios, blând, amic, ca înșelăciunea vulpei, pentru că falșul caută ocaziune ca să te înșale. Dacă voești să fii laudat în veci și să ai înaintea ochilor tăi lauda și renumele, fă lucruri demne de laudă și renume. Să ai milă fiule de toți supușii, ocupă-te cu bună-voință ca să fie toți în liniște, pentru că îngrijirea păstorului este odihna turmei. O fiul meu! gândește-te la acestea și nu vei greși, adu-ți aminte din ce ești creat, unde vei merge și unde vei rămânea în eternitate.” sau:

„[...] nu-ți bate joc, o fiule, de nenorocirile altuia, căci soarta este comună și viitorul neprevăzut; păcatul viclan urmează pe omul ca umbra corpul nostru, când ne preumblăm” etc.

Ca să varieze discursul său moral și pentru ca acela ce-l ascultă să-l țină mai bine minte, Antim își pune uneori sfaturile în „stihuri politice rimate din opt silabe”. Așa procedează, de exemplu, atunci când vorbește despre virtuțile rugăciunii. Alcătuieste o *Antologie de sentință*, adunând cugetări din scrierile teologilor și înțelepților (printre ei se află și Vasile cel Mare – „fala Cezariei” – și Ioan Hrisostomul), cu ideea că acestea „curăță sufletul și ornează pe om”. Rugăciunea, mai zice el, înfrumusețează corpul și sufletul omului, unește pe om cu Dumnezeu și-l înalță („este sigiliul înțelepciunii, siguranța păcii, paza curățeniei, privarea de răutate, pedagogia mâinii și cauza modestiei, suspendarea urei și ușurarea ostenelei”).

După toate aceste cugetări sănătoase și sfaturi înțelepte, Mitropolitul adaugă în discursul său moral și spiritual 14 „rugăciuni de ajutorință”, câte două pentru fiecare zi (de duminică până sâmbătă), prin care robul lui Dumnezeu cere miluire și iertarea păcatelor. Printre păcate se află și „răzbelul necuratelor [sale] cugetări”. Dar cine se smerește, aici, și solicită iertare: cel care a compus aceste rugăciuni (autorul) sau cel care le repetă? Pentru a lămuri lucrurile, autorul (Antim din Ivir) adaugă câteva stihuri ce explică subiectul cărții și, în acrostih, proprietatea intelectuală a textului („lucrarea lui Antim”). Semn de orgoliu scriitoricesc sau sentimentul că autorul român care, obișnuit până acum să culeagă reflecții de peste tot, ca albina mierea pentru stup, începe să aibă sentimentul creației intelectuale? Prevăzător, înțeleptul moralist religios Antim se ferește să taie firul în patru și, aducând încă o laudă Creatorului, își compară *sfaturile* [sale] *creștine politice* cu Nilul care, curgând prin spații aride, le udă și le rodește. Comparatie îndrăzneată:

„Lucrarea aceasta mică s-a dispus prea bine, despărțindu-se toată în patru părți. Două părți sunt de sentințe, care înfrumusețează foarte potrivit viața Domnitorilor. La sfârșit s-au pus celelalte părți, care mântuiesc și folosesc mult sufletul. Udând ca Nilul cu curgeri aurite sufletele, ce îmblânzesc pe Dumnezeu cel Atotputernic. În special a patra parte ne face fii curați, însă partea a treia ne conduce către dorința celei a patra. Deci cât poți înfrumusețează viața ta, ca să te faci fiu al lui Dumnezeu și să-ți mântui sufletul tău. Sfârșit și lui Dumnezeu laudă”.

Sfătuirile lui Antim Ivireanul sunt scrise în stilul *Învățăturilor...* lui Neagoe Basarab și, coborând mai adânc în literatura religioasă, modelul lor se inspiră din

scrierile parenetice bizantine. Acestea combină teologia cu reflecția morală și filosofică, voind a oferi atât viitorului domn (sau celui care a urcat deja pe tronul domnesc), cât și omului obișnuit, un manual de morală creștină. Antim, la curent cu această literatură, ocolește *treburile politicești*, deși chiar titlul lucrării anunță că *Sfătuirile* sale sunt „creștine-politicești”, și se concentrează asupra problemelor de morală creștină. Puține se referă, propriu-zis, la arta sau știința puterii, cum face Machiavelli în *Principele* și Erasmus în *Educarea principeului creștin*. Antim recomandă, în genere, virtuțile creștine (mila, cumpătarea, bunăvoința, înțelepciunea, modestia, prudența) și, în primul rând, buna rânduială duhovnicească. Modelul lui de existență, luat din scrierile religioase și din „parimii” este, cum s-a putut vedea, *omul înțelept și vrednic, bine văzut și lăudat de toți*, om al păcii și dușman al „scandalurilor”. El lucrează ca să fie fericit și știe să facă și pe alții să fie fericiți. Pentru aceasta, trebuie să păstreze, prin rugăciune și fapte de milostenie, legătura cu Dumnezeu. Antim nu amintește de virtuțile militare ale Principeului răsăritean, deși, în această parte, războaiele s-au ținut lanț și domniile n-au fost niciodată liniștite și nici lungi. Vorbește, în schimb, la tot pasul de virtutea morală a conducătorului bazată pe educația lui religioasă continuă. „Desăvârșirea” (sau „perfecțiunea”) la care aspiră omul răsăritean depinde de această practică ortodoxă supraviețuită îndeaproape de Biserică.

5. Nicolae Mavrocordat

Nicolae Mavrocordat (1680 Constantinopol – 1730 București) fiul marelui dragoman al Înaltei Porți, Alexandru Mavrocordat – Exaporitul, a urcat pe tronul Moldovei în două rânduri (1709, 1711–1716 și, tot astfel, pe tronul Țării Românești (ian. 1716 – nov. 1716 și martie 1719 – septembrie 1730). Cu el începe șirul domniilor fanariote în Țările Române. Era un tânăr învățat, poliglot, vorbea – se spune – latina, turca, araba, greaca veche și neogreaca, ebraica, persana și, dintre limbile romanice, în afară de română, franceza și italiana. Cercetătorii mai noi, îl prezintă ca pe un erudit reprezentant, în părțile noastre, al *iluminismului timpuriu*. Avusese, ca preceptor, pe Manos din Argos, pe Jacques Piperi din Chios (pentru latină) și pe Aubry de la Montraye¹⁸. Citise pe Bacon (*Of Studies*) și după unele informații, *Discursurile* lui Machiavelli. A scris el însuși un tratat *Despre îndatoriri* și o lucrare despre învățământul moldovenesc (*Despre studiul literelor și lectura cărților*). A ridicat Mănăstirea Văcărești în 1716 și a strâns, aici, o bibliotecă („cea mai mare [...] din Europa de Sud-Est” – zice Jacques Bouchard), cu opere juridice, științifice, medicale și a chemat la curtea lui oameni de cultură

¹⁸ Vezi Jacques Bouchard, *Nicolae Mavrocordat. Domn și cărturar al iluminismului timpuriu* (1680–1730), București, 2006. Contribuții în legătură cu acest subiect aduce și T. Dinu, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat – rivalități politice și literare la începutul secolului XVIII*, București, 2011, și, mai înainte, Al. Dușu, Gabriel Strempele, Corneliu Dima-Drăgan, Cornelia Papacostea-Danielopol etc.

din timpul său. Anton Maria del Chiaro îl prezintă ca un despot plin de cruzime, și, dacă ne luăm după ce s-a întâmplat cu Antim Ivireanul, acuzația pare întemeiată. Pentru că Mitropolitul manifestă simpatie față de boierii pământeni și ia parte la o conspirație pusă la cale de Cantacuzini, menită să-l îndepărteze pe Mavrocordat, acestea din urmă îl destituie și, având consimțământul Patriarhului Ieremia de la Constantinopol, îl trimite pe „urgisitul de Dumnezeu” Antim în surghiun, la o mănăstire aflată pe muntele Sinai. Nu ajunge acolo pentru că, pe drum, paznicii lui, instruiți și plătiți de iluministul răsăritean timpuriu, îlucid și-i aruncă trupul în râul Tungia, un afluent al Mariței. Destinul lumesc al autorului *Didahiilor* repetă, astfel, destinul tragic al cronicarului moldovean Miron Costin, victima lui Constantin Cantemir, care nu se puteau lăuda deloc cu știința lui de carte. Mavrocordat, moralist erudit – cum vom vedea deîndată arată aceeași cruzime față de adversarii săi politici. Știința de carte nu-i înlănzise prea mult firea (*hirea*). Nu-i schimbuse, se vede, nici modul de a exercita puterea. Semn că rațiunile puterii nu țin seama, în mentalitățile medievale răsăritene, de școală, de filosofie, de erudiție, de principiile morale și nici de cultura celui care exercită puterea. Cu atât mai puțin de cultura, erudiția, filosofia creștină și virtuțile spirituale ale celui care se opune, într-un chip sau altul, puterii. Are dreptate, se pare, Machiavelli: puterea este totdeauna cinică, oarbă și violentă. Tot el spune că metoda eficace a unui Principe – pentru a cuceri puterea și a o păstra este să-și lichideze, înainte de orice, adversarul (precedentul principe), rudele și partizanii pe care noua putere nu-i poate corupe. Medievalitatea răsăriteană cunoaște cam aceleași mentalități reguli. Deosebirea este doar că, aici, lucrurile merg mai repede, fără multe dileme. Nu funcționează, în mod cert prezumția de nevinovăție. Suspiciunea se încheie de regulă, cu sugrumarea sau cu scurtarea de cap.

Ca om de carte, Nicolae Mavrocordat a lăsat altfel de urme în istoria românească. În afară de tratatul citat mai înainte (*Despre îndatoriri*), și un *Discurs împotriva tutunului* (fără valoare literară, evident), el a lăsat un roman de meditație care a circulat („cam o duzină de manuscrise” – spun cei care au studiat cazul) în cercurile aristocratice din București, la Constantinopol la Muntele Athos. Scris în greaca antică romanul (în manuscris) este trimis, dovedește Jacques Bouchard, la biblioteca regelui Franței, în 1719, iar o copie, ajunge la Jean Le Clerc, la Amsterdam, cu scopul de a fi tradus în franțuzește. Scopul nu este atins, așa că romanul *Filoteu parerga* (titlul grecesc) rămâne în manuscris până în 1820, când este tipărit, la Viena, în limba în care a fost scris. Jaques Bouchard îl traduce în franțuzește și-l tipărește Athènes Montréal, în 1989 (cu un *avant-propos* de C. Th. Dimaras), sub titlul *Le foisirs de Philotée*. În românește, apare în ediție bilingvă, în traducerea, din greacă și franceză, de Claudiu Sfirchi-Laudat, cu titlul *Răgazurile lui Filotheos*. Sub formă de dialoguri platoniene sau, mai degrabă, de *discursuri* succesive, romanul discută despre *moravuri*, *pasiuni*, *caractere*, combate pe atei și pe cei care cred în *superstiții*, face speculații despre *nebunie*, *blândețe* și *severitate*. Un roman eseistic, așadar, de moravuri și despre moravuri, în spiritul scrierilor erudite europene din secolele XVI–XVII. Nu știm dacă fiul Exaporitului Alexandru Mavrocordat citise pe

Erasmus sau pe Baldesar Castiglione, dar meditațiile eroului și naratorului său, Filotheos, amintesc într-o oarecare măsură de convorbirile de la *Curtea* ducelui de Urbino, acolo unde se discută despre virtuțile *curteanului perfect* și în genere, ale *omului desăvârșit*, modelul Renașterii. Nicolae Mavrocordat, despot luminat mai mult, în reflecțiile lui morale, în acest *banchet romanesc*, pe filosofii greci și, în genere, pe scriitorii Antichității. Filotheos este un grec și comentariile vizează nu numai pasiunile și acțiunile omului; dar și realitățile otomane, cu ambiguitățile frapante.

Mai importantă, literar vorbind, este pentru noi opera direct moralistică a „Prea cucernicului, prea înălțatului domn și stăpânitor al Moldovei și al Ungro-Valahiei, Kir Ioan Nicolae Alexandru Mavrocordat. El a scris, prin 1726, în grecește, desigur, niște *Sfaturi și cugetări cu privire la moravuri și puteri*, traduse și publicate în 1914 de G. Murnu¹⁹. Sunt peste 800 de aforisme (*sentenții*) scoase din cărțile vechi de morală, din scrierile religioase și filosofice și, probabil, din seria parimiilor. Unele sunt laconice și traduc înțelepciunea comună, acceptată, altele meditează, pe un spațiu mai amplu, în jurul unor subiecte ce variază de la legătura omului cu divinitatea la comportamentul lui în viața de toate zilele. Părerile și cugetările nu se adresează decât indirect Principelui virtual, oricum nu pregătirii, educației lui, ci, repet, omului creștin în genere. Sfaturile se constituie, astfel, într-un manual (ghid) de bună purtare. Chiar de la început, Prea cucernicul Nicolae Alexandru Mavrocordat își relativizează știința lui de a citi sufletul omului, zicând că „omul e o ființă schimbătoare, deșartă, felurită, așa încât e foarte cu anevoie să te pronunți în chip sigur asupra firii lui, să-ți faci o idee cu totul dreaptă asupra lui”. Nu-i primul care o spune, dar este bine că, la 1726, el găsește cuvintele necesare pentru a nuanța această părere despre firea schimbătoare a omului, de care vorbesc nu numai filosofii vechi, dar și cărțile sfinte. Nicolae Mavrocordat este, din preocupările și reflecțiile lui un spirit subțire, înzestrat cu dar moralistic. Autorul l-a citit, este limpede, pe Platon din moment ce vorbește despre *cunoașterea de sine* ca virtute întemeietoare a spiritului și de concentrarea, programatică, asupra posibilităților lui de cunoaștere: „Îndeplinește-ți lucrul tău și cunoaște-te pe tine însuși; cunoaște cele ce sunt ale tale, ce ți se cuvine și se impune și nu lua nicidecum cele străine drept ale tale; iubește și slujește-te pe tine însuși mai mult decât toate celelalte. Lasă-te de îndeletnicirile fără rost, mărginindu-te cu putere în tine însuși și ține-te de cele ce ți se cad”.

Aceste reflecții nu lipsite, repet, de finețe, ajung la noi prin frazele tălmăcitorului (G. Murnu), el însuși scriitor, bun cunoscător și inspirat traducător în limba română al textelor vechi elene. Comentariile noastre în marginea aforismelor lui Nicolae Mavrocordat depind, așadar, într-o mare măsură de capacitatea de expresie a intermediarului. Cum originalitatea unei reflecții morale depinde enorm de finețea limbajului în care este formulată, nu ne rămâne, în acest caz (cazul tuturor scrierilor parenetice din literatura noastră scrise în limba slavonă sau în

¹⁹ Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București.

Ca bun creștin, Nicolae Mavrocordat nu poate ignora în manualul său de morală pe Dumnezeu. Îl invocă de multe ori, dar, trebuie să recunoaștem, nu la tot pasul, cum fac înaintașii săi, prelații care povățuiesc pe *Principe* sau chiar pe *Domnitor*. Nicolae Mavrocordat este, înainte de toate, un om de carte și înțelege că omul are nevoie pentru a fi un *om desăvârșit*, nu numai de evlavie. De aceea lărgeste considerabil aria de cuprindere a învățăturilor sale. Admite că „religiozitatea este temelia înțelepciunii” și că „înțelepciunea lipsită de cucernicie e umbra neputincioasă a înțelepciunii, dar, pe lângă înțelepciune, este nevoie și de alte virtuți, mai modeste. Virtutea, de pildă, de a nu abuza de putere. Domnitorul, scrie el într-un rând, să nu abuzeze de *duhul său profetic* și de mândria lui de stăpânitor, căci mândria fără frâu este o mare nesocotință. La orice lucru, trebuie „să ai înaintea ochilor pe Dumnezeu”, adaugă el. Și, în alt punct al programului său pedagogic avertizează: „înțeleptul chiar prin tăcere slăvește pe Dumnezeu”.

Mai numeroase și, uneori, mai originale sunt lecțiile de morală practică, așa cum am precizat deja. Nicolae Mavrocordat a cules de pe unde a găsit (adică din scrieri parenetice de peste tot și din toate domeniile) sfaturi și reguli de bună rânduială și de bună purtare a omului, indiferent de condiția lui. Ele privesc nu numai morala, filosofia de viață, dar și închipuirile omului și modul de a privi unele fenomene. Omul să nu-și împrăstie, de exemplu, mintea peste tot, ci numai unde și când trebuie. Să pună, altfel zis, frâu închipuirilor sale. Să învețe „a simula neștiința”, când este nevoie, și de a trăi *după cum sunt împrejurările*. Apoi, să știe că:

„Egoismul e mare ingușitor” / „Puterea minții ascultă adeseori de îndemnurile inimii” / „Podoaba evlaviei e blândețea” / „În fiecare om e o scânteie de virtute” / „Cel ce cu încetineală umblă după un lucru, abia apucă umbrele acestuia” / „Oricare om prea inteligent e lingușitorul său propriu” / „Sănătatea limbii e mântuirea capului” / „Teme-te de mânia celui blând” / „Limba poporului este condeiul mâinii divine” / „Mântuirea stă în dreptate” [...] „Mântuirea se naște uneori din frică” / „Stăruința firii e mai tare decât povața înțelepciunii” / „Dragostea de sine e poate luminosul vehicol al sufletului” / „Cei ce nesocotesc moartea nesocotesc totul” / „Virtutea tânără și neînfrântă e lipsită de prefacere” / „Să nu ai încredere nici în fiarele, nici în relele domolite” / „Când părțile dau zor, mișcarea întregului e mai înceată” / „Smulgându-te din lumea de afară, strânge-te, pe cât e cu putință, în tine”.

„Sfârșitul răbdării e începutul fericirii” și încă multe alte propoziții concentrate sau mai dezvoltate (explicații), însoțite de pilde care, fapt curios, nu vorbesc aproape deloc de viața de dincolo (acolo unde stăpânește ordinea divină), ci de înțelepciunile și nesocotințele lumii de pe pământ. Sau, mai exact, de virtuțile, patimile, viciile, nestatorniciile omului. În afară de *înțelepciune*, văzută ca o fiică a adevărului, de *chibzuință*, *modestie*, *cumpătate*, Nicolae Mavrocordat meditează direct sau prin povețele filosofice pe care le culege din scrierile altora, însușirile firii omenești și la anxietățile ei. Fapt nou este că el pune accent, cum am văzut, nu numai pe virtuțile generale (cinstea, credința, înțelepciunea, modestia), dar și pe *ascuțimea și pătrunderea minții* și chiar, am putea spune, pe *modestia modestiei*, respingând

abuzurile, exagerările, mândriile nesocotite. Înțelept este ca toate să aibă margini, spiritul *să aibă rușine*, zice el, adică să aibă măsura și marginile lui de cutezanță. Virtutea, în genere, „să stea pe calea mijlocie”, înțelepciunea poate învăța „a se folosi de la dușmani” și tot ea trebuie *să creadă inimii*, să fie, totuși, prudentă, pentru că „după suieș [urmează] coborâș” și că „gura poporului e un oracol”.

Se observă că un termen ce revine în pildele lui Nicolae Mavrocordat este *frica*. Îl regăsim în foarte multe aforisme, legat de alte noțiuni cum ar fi aceea de *lege, ură, stăpânire, mântuire*. „Frica e mama urii” – scrie într-o propoziție, fără altă explicație. Sau, în altă parte: „mântuirea se naște din frică”. Maxima din urmă ar necesita o justificare. Frica de D-zeu? Frica de moarte? Trecem. Nu toate aforismele pot fi explicate. Înțelepciunea lor stă, uneori, în aproximație, nelămurire, în *tainele* ei. Nu scrie, în altă parte, autorul că „păzirea tainei e ajungerea scopului”? Scrie! Revenind la *frica* și la *neînfricoșare*, aflăm din altă povăț cuprinsă în această antologie că „frica e grozav făcător de minuni” și că *neînfricarea* naște uneori „succesiunea pericolelor”. Cu alte cuvinte, lipsa de frică (neînfricarea) poate provoca, într-un chip sau altul, desfășurarea evenimentelor. Este ceea ce sugerează, în altă propoziție, memorialistul acesta iscusit: „cel fricos e îndrăzneț, când nu are încotro” și, în continuare: „frica cea prea mare este sora îndrăznelii”. Nebunia din frică, adică partea ei de întuneric, smintește însă mintea – “sub pretext de siguranță și o abate de la drumul mare” – avertizează moralistul, voind să echilibreze lucrurile. Chibzuința este și, pentru el, un mod de a gândi și de a recomanda comportamentul omului ce tinde spre adevăr și perfecțiune.

Lângă *chibzuință, înțelepciune, mântuire* se află și alte noțiuni în acest excepțional, în felul lui, ghid de purtare a *omului drept și cuminte*, cum ar fi *legea*. Legea este peste tot și trebuie să fie în toate cele făcute de om sau de stăpânitor (domn). Ea veghează chiar și iubirea, căci, zice Nicolae Mavrocordat, „legile iubirii sunt mai largi decât prescripțiile legii”. Legile sunt divine și omenești și, împreună, sunt ca „niște înfricoșați [înfricoșători] supraveghetori și pedagogi [ce] păzesc și conduc mintea noastră, care-i în stare de pruncie și aproape de nebunie”. Dar, atenție!, „legile omenești nu cercetează visteriile sufletului”. Să nu confundăm, așadar, lucrurile, să nu amestecăm legile divine cu legile omenești ce cad în seama *stăpânitorului* (termen pe care Nicolae Mavrocordat îl folosește în chip curent pentru a numi cârmuitorul, domnitorul unui popor). O frază ne pune pe gânduri în determinarea acestor competențe: „Rațiunea mântuirii comune e mama legilor, deci, ori de câte ori, în decursul vremii, unele legi păcătuiesc în paguba statului, interesul comun impune înlăturarea lor”. Ce putem înțelege de aici? Despre ce fel de *mântuire* este vorba? Oricum, nu de mântuirea ce vine de la legile divine! *Mântuirea prin legi* nu poate fi decât prin legile omenești. Acestea pot fi, într-adevăr, schimbate atunci când păcătuiesc și, dacă sunt schimbate, pot aduce o mântuire (o binefacere) pentru cei în cauză (cauză comună). Această înțelegere a *rațiunii mântuirii comune* (splendidă formulă, ea aparține, desigur, traducătorului!) este întărită de reflecția ce-i urmează (a 836-ea) în calendarul moral parenetic întocmit

de Nicolae Mavrocordat: „Sub umbra legilor fiecare doarme fără frică, căci – chezășuind siguranța – toți trăiesc și se veselesc, dar păzitorii sunt căpeteniile, și dacă acestea au mintea sănătoasă, legile înfloresc și dau roade foarte gustoase, iar dacă sunt pornite spre tiranie, cu totul slabe și zadarnice sunt armele procurate de legi”. Este limpede, acum, legile care provoacă mântuirea socială sunt în mâinile omului, cealaltă mântuire supremă (de ordin religios) rămâne, cum știm, un atribut al legilor divine. Trăiesc și se veselesc toți *sub umbra legilor, dorm ei fără frică?* Așa zice, am reținut, Nicolae Mavrocordat sau așa a găsit el într-o scriere parenetică anterioară. Nu-i nimic de răspuns. O utopie ce se repetă.

Să trecem mai bine de la legi la cei ce le păzesc, *căpeteniile*, în frunte cu *stăpânitorul*. Cât de desăvârșit și deplin poate fi el, și, dacă este, cum ajunge să fie? Am notat deja că Nicolae Mavrocordat vorbește relativ puțin de Principe și aproape deloc de formarea lui morală, politică și intelectuală. Nu amintește nici de obârșia și mentalitățile lui răsăritene (ortodoxe). Preferă să se adreseze, mai spun o dată, omului, în genere, considerând, în mod cert, că cel ce veghează legile și stăpânește pe supușii săi, este și el un om ca toți ceilalți și că virtuțile pe care trebuie să le aibă sunt virtuțile generale ale individului comun. Ca și păcatele. O mentalitate mai de grabă democratică. *Stăpânitorul* trebuie să fie drept și să judece fără părtinire, să fie înțelept, chibzuit, milos (Domnitorul ortodox nu face însă mult caz de *milostenie!*), să nu fie lacom, să aibă ascuțime de minte, să fie prietenos cu cei care merită, să știe să *se adapteze împrejurărilor fără răutate, să se cerceteze cu cruzime pe sine însuși, înainte de a cerceta și judeca pe alții, să iubească adevărul, să folosească totdeauna cuvinte cu înțelesuri precise*, căci „cuvinte fără înțelesuri e o mare ocară, să aibă răbdare, căci „nefericitul fără răbdare e lampă fără undelemn” etc.

Ce *Principe* și, în general, ce om obișnuit n-ar dori să aibă aceste virtuți? Ce-ar putea avea un *Stăpânitor* în plus pentru a fi, demn de misia lui înaltă? Nicolae Mavrocordat nu spune în chip direct, explicit, dar ceva, totuși, ne spune în reflecțiile și pildele sale. Spune, întâi, că în politică nu trebuie să ai credință (*încredere*) totală, desăvârșită. Dimpotrivă, credința lui e că „necredința în relațiile politice e mama siguranței”: O idee (o credință) pe care o repetă toți când este vorba de politică. În cazul stăpânului chibzuit și înțelept, este menționat faptul că profitabile sunt mereu „virtuțile mijlocii”, căci virtuțile în exces sunt păgubitoare, și totodată faptul că reformele, în politică, nu trebuie făcute decât „încetul cu încetul și pe nesimțite”. Nicolae Mavrocordat este, așadar, un *organicist*, un precursor al *reformelor fără pripeală*, pe care le va înfăptui, peste un secol și jumătate, M. Kogălniceanu în Principatele Unite.

Ce-ar mai fi în sarcina și puterea Domnitorului? *Să nu împileze pe supușii lui cu biruri dese*, să nu scape din vedere că scopul de căpetenie al legilor este „fericirea celor ce alcătuiesc statul” și că „temelia singură a fericirii e evlavvia, iar stâlpii ei sunt cinstea și cuviința moravurilor”.

După cum se poate observa, moralistul nu pune accent pe autoritatea și perfecțiunea *Principelui*, luat generic, ci pe puterea și curățenia legilor. Nu-mi

amintesc să fie, în cugetările sale, ideea că Principele reprezintă pe D-zeu și nici că el poate să folosească legile după dorința lui și să le impună prin forță. O noutate, un progres, un prim semn de despărțire de mentalitățile orientale. Articolul 824 din acest cod de înțelepciune și de bună folosință a legilor lămurește clar lucrurile: „În alcătuirea politică domnește sau legea sau forța. Căci de multe ori forța imitează legea, și unele legi cuprind mai mult forța decât dreptatea. Iar nedreptatea are trei izvoare: forța nețărnută, înșelăciunea haină ce se ascunde sub forma legii, neîngăduirea și severitatea înăscute legii”.

Și totuși Nicolae Mavrocordat nu este, până la capăt, un spirit sincron, vrea – adevărat –, respectul legilor și vrea ca statul să se conducă după legi drepte pentru toți. Astfel, într-un fragment notează că „nu se cuvine ca stăpânirea să se modeleze după exemplele timpului, căci ele sunt bastarzii timpului și aduc multă nenorocire”. Cere Prințului virtual paciență și, din nou, *cunoaștere de sine, amar* (obiectivitate, stăpânire de sine) și *cruzime* când se cercetează pe sine și îi mai cere ceea ce, înaintea lui, niciun alt moralist legat de religie și putere n-a stipulat în codul de conduită al Principelui creștin, și anume, grija față de *frumos*, căci „din tot ce-i frumos, răsar de cele mai multe ori grațiile”. Scrie, de asemenea, în fișa morală a Stăpânitorului despre *tactica răbdării* – cum am reținut din pildele citate mai înainte – cu un argument nou: „sfârșitul răbdării e începutul fericirii”. Sfârșitul sau începutul? Mai notează în comportamentul ideal al celui care conduce: *blândețea, mintea sistematică, păzirea tainei și scurtimea vorbei, urbanitatea limbajului, mefiență maximă față de cei care de dregătorii lingușitori și față de sfătuitoarii nesinceri*. Sfatul din urmă este îndelung argumentat, dovadă că Nicolae Mavrocordat cunoaște deja sau a învățat de la alții, din cărți, ce rol nefast pot avea curtenii năpădiți, zice el, de „potopul răutății” și al intrigii, în viața unui Principe și, fatal, al unei țări:

„Cei îndrăgiți de o domnie peste măsură sunt de multe ori pacostea statului, porniți fiind spre cele două extremități, nestatornici, turburători, înșelători și într-un cuvânt făptuitori de toate relele”, și mai departe, lărgind cadrele tabloului: „E, hotărât, o pacoste stăpânitorul ce dă ascultare cuvintelor venite de la oricine; așa fiind el, această boală cumplită bântuie pe toți cei dimprejurul lui; și unii dregători exploatează sficiunea și lașitatea lui, trezind în sufletu-i o năpraznică flacără cu mii și mii de cuvinte ca și cu niște tăciuni, alții îi întăresc pizma ca niște furii răscolindu-i patimile împotriva celor capabili și talentați, iar alți defăimând pe mai mulți îi spală petele de care sunt mânjiți, alții iară încolțind pe rivalii lor își câștigă siguranța și pun mâna pe tot ce râvnesc; mulți pun pe senă drame jalnice împotriva potrivnicilor; dar și cei care cinstind caracterul potolit se găseau înainte înecați de potopul răutății și se temeau de șerpii cei ascunși, se abat și ei de la calea dreaptă trecând de partea celor ce dau goană pe calea răului cel neînfrânat, și când lucrurile ajung la această treaptă de decădere, stăpâniții, bătuți de valuri din toate părțile, numai decât pier jalnic împreună cu stăpânitorul lor”.

PARENETIC LITERATURE. THE BYZANTINE, WESTERN AND NATIONAL MODEL

ABSTRACT

This study is dedicated to the mediaeval writings, especially to the parenetic literature, a rather nonliterary genre offering, in close determination with the age and in a sententious manner, moral teachings, advice regarding human dignity and humility/religious austerity. The conceptual term of Middle Ages (id est an age of darkness, mysticism, scholastics, spiritual asceticism) is revised; it is shown, according to historian Le Goff, that the respective age was one of cathedrals, therefore of real creation in which, besides the representative types (the saint and the knight), a third emblematic character came into being: the solitary thinker, the meditative spirit who, looking for a model of existence, brings back the ideas, virtues and myths of Antiquity and, at the same time, thinks of himself in relation with the Divinity. Another question which the study proposes for debate is the one of the literary character of the parenetic writings, thought under a threefold aspect: (a) their aesthetic value; (b) influence and/or belonging to cultural structures before the literary languages were formed; (c) other qualities, signs, topics of the national spirituality, as it is regularly done in revealing the fiction works. These writings, making up, in Umberto Eco's opinion, "a culture of manuscripts", are analysed in the following sequences: the Byzantine model, the Occidental model and the parenetic writings of the "Romanian Middle Ages".

Keywords: Middle Ages, Parenetic Literature, Religion, Morality, Byzantium, Occident, autochthonous authors, literary character